80

जवाहर-चिन्तनम

श्री. भि. वेलणकर

RD BY DR. S. RADHAKRISHNAN

अस्य लेखकस्य प्रकाशितानि

विष्णुवर्धापनं (खण्डकाव्यं १९४७)
गुरुवर्धापनं „ १९५३)
जयमङ्गला (अनूदितखण्डकाव्यं १९५९)
जीवनसागरः (खण्डकाव्यं १९६०)
सङ्गीतसौभद्रं
कालिदासचरित
रणश्रीरङ्ग :
कालिन्दी
कैलासक
स्वातन्त्र्य
प्राणाहुती
हुतात्मा
राज्ञी दु

विक्रेता
जयहिन्द प्रकाशन मुंबई २

सुरभारती

गीर्वाणसुधा—६

जवाहरचिन्तनं

श्री. भि. वेलणकर

सुर भारती

भोपाल

इंदिरा निवास
मुंबई ४.

●

वेष्टन–श्री लक्ष्मण भाण्ड

●

मूल्य रु. ७

●

मुद्रक :
चन्द्रा प्रिन्टर्स
सुलतानिया रोड
भोपाल

●

प्रसिद्धि: १४-११-१९६६
प्रथमावृत्ति:

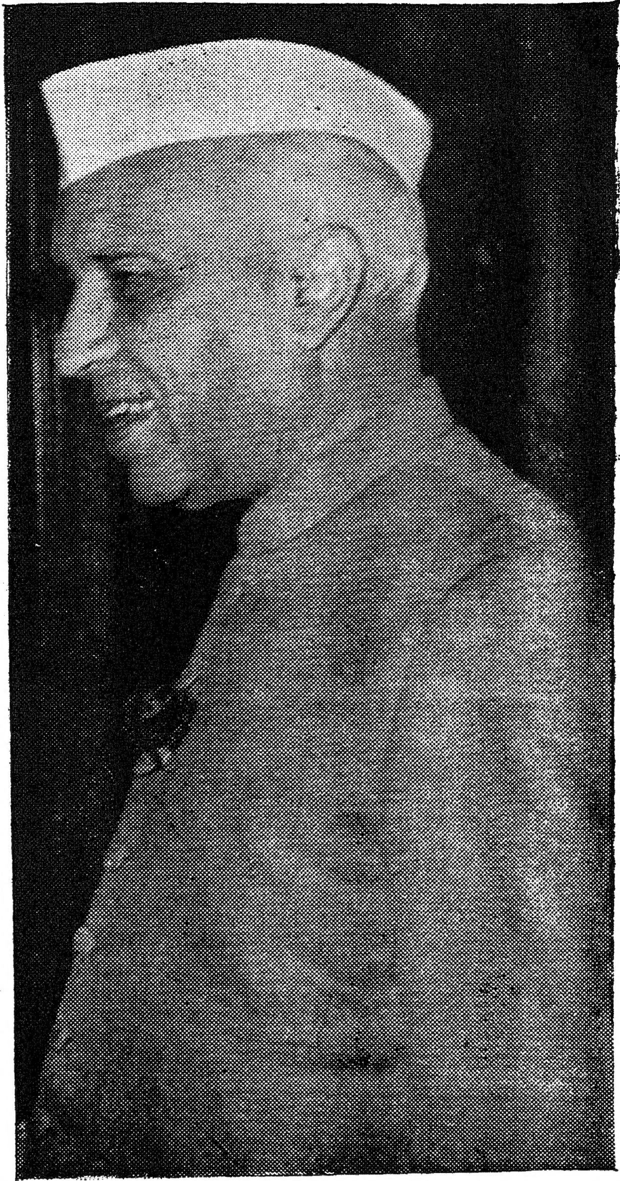
●

प्रकाशक :
सुरभारती भोपाल

●

प्रमुख–विक्रेता
जयहिंद प्रकाशन मुंबई २

ज
वा
ह
र
चि
न्त
नं

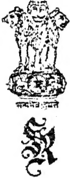

विचारोच्चारलिखितं संस्कृतं जनताकृते
तत्प्रणेत्रे सविनयं स्मृतिपुष्पं समर्प्यते

—श्रीरामः

FOREWORD

राष्ट्रपति भवन, नई दिल्ली-4.
RASHTRAPATI BHAVAN,
NEW DELHI-4.

September 18, 1966.

Sri S.B.Velankar has written in Sanskrit verse a book on Nehru, called Jawāhar-cintanam. Though it is not a biography in the conventional sense of the term, it gives the significant details of Nehru's life and work.

Nehru lived in an epic period of our history. He left his imprint on our lives. His life was like a bright flame, lighting our path to a better future. He asked us to live ardent and strenuous lives. Though he left us, his example remains to inspire us and even mankind. The lives of all of us are enriched because he lived and moved among us.

This book of Sri Velankar demonstrates that Sanskrit is a living language and can express even the most modern ideas. Sri Velankar has used his linguistic equipment to good purpose and deserves our congratulations.

S. Radhakrishnan

(S.Radhakrishnan)

ACKNOWLEDGMENTS

for photographs-

To

Director Nehru Museum,

Govt. of India, New Delhi.

United States Information Service

Times of India, Bombay (M/s.Benett, Coleman & Co.)

Shri R. K. Gupta, Indore City,

Shri Babulal Dixit, Dhar.

Jaimini, Bhopal.

for Blockmaking

To

Times of India, Bombay, (M/s. Benett, Coleman & Co.)

and

Bhopal Process Studio.

प्रस्तावना

यथार्थनाम्नी खल्वमरवाणी न केवलममराणां पुराणकल्पनापन्नस्थानत्वात् किन्तु निजादमरत्वात् । कामं न्यग्रोधतुल्याडम्बरवत्या अस्या उदारदर्शनो मूलप्रकाण्डो महापरिणाहशालिनीभिरर्वाग्रूढाभिः शाखाभिस्तिरोऽधायि । तथाप्यसंशयं जीवत्येव स प्राक्तनः स्कन्धः । तदाश्रयाणां द्विजानां मुहुर्मुहुः श्रवणपथमारोहत्येवारावः ।

परिमितसंख्यैरपि विपश्चिद्भिश्च मातृभाषात्वेनाङ्गीकृता सास्त्येवाखिलस्य विदग्धविश्वस्य प्रश्रयभूमिः । अविच्छिन्नश्चार्षात्कालादस्याः साहित्यप्रवाहो भाषास्वर्धुन्याः । अद्यतनेष्वपि दिवसेषु प्रणीयन्ते तामाश्रित्य निर्माणचातुर्यपूर्णा गद्यपद्यादिहृद्यानवद्यसारा ग्रन्थवरा इत्युपलक्ष्यं विशेषतः ।

ईदृक्षकक्षासमावेशार्हः प्रस्तुतो ग्रन्थः श्री-श्री-भि-इति संक्षिप्ताभिधानधारिभिर्वेलणकरमहोदयैः प्रणीतो 'जवाहरचिन्तन'संज्ञः । कतिपयगुणविशेषवशादर्हति चायं विदुषां धिषणाकर्षणं सावधानपठनं च । सर्वजगत्यां लब्धवर्णस्य प्रतिदिनैधमानकीर्तेर् जवाहरलाल नेहरु महाभागस्य चरित्रं चिन्तनजतं चास्य प्रबन्धस्य विषयः । नैतादृशविषयावलम्बो नाधुनातनवाक्शैलीसापेक्षः । तादृशीं समयोचितां शैलीमुपयोज्य ग्रन्थकृता स्वीकृतमाह्वानं वर्तमानकालस्य प्रादर्शि च सजयमात्मनो गैर्वाणीप्रभुत्वं गैर्वाण्या अपि नवनवाश-

यव्यञ्जना-क्षनत्वम् । तत्रापि समावेशितवस्तुजातं गेयसङ्गीतरूपेण पुरः स्थापितवता लेखकेन खलु शिखरं समासादितं लेखनैश्वर्यस्य ।

तमेनमेवंविधमभिनवलक्षणभव्यं ग्रन्थं मुक्तकण्ठं प्रशस्यप ठितृवृन्दस्य समक्षः पुरस्करोमि । आशासे यदयं ग्रन्थः संस्कृतसाहित्यप्रणयिनां विदुषां परितोषं विधाय ग्रन्थप्रणेतुरानन्दमात्मप्रत्ययं चोपबृंहयेत् ।

दिल्ली विश्वविद्यालयः
ई. सप्तम्बर ३०, १९६६

Sur-Bharati

Sanskrit is one of India's major contributions to the culture of mankind. Everything that came later, as observed by Jawaharlal Nehru (on whose ideas Shri S.B. Velankar has composed the lovely lyrics in this book) can somehow be found to have sprung from Sanskrit whieh embodies the genius of our race. This cultural manifestation of our people provided us with a common idiom of life. Politically India might have been split into umpteen bits; but Sanskrit with its enormous vitality welded the country into one solid unit. This parent language of perennial beauty quietly went round oui neighbouring countries in a greater part of Asia, thus creating a commonwealth of culture. This marvel of history is a living inspiration and a priceless heritage that can consolidate internal unity and create external amity.

Some of us friends who were anxious that the people should be enabled to benefit by this inspiration and heritage met and discussed the matter. The anxiety soon took organisational shape. And "Sur Bharati" was born. The angels that attended its birth took kindly care of the infant and today it has grown into a bonnie baby.

One of the luckiest things that fell to the lot of Sur Bharati was the presence in Bhopal of Shri Velankar, a man of letters in the figurative sense and in the literal sense too (for in professional life he is Postmaster-General). At our request he took up the Presidentship of Sur Bharati. One of its first major activities was staging the Sanskrit drama written by our esteemed President "Kalidasa–Charitam" That was a great hit.

With this great hit, Sur-Bharati told the world that it has come to stay. Soon it begam to shine from success to success. One of the aims and objects of Sur-Bharti is to undertake publications. When it

learnt that Shri Velankar was writing "Jawahara-Chintanam", we requested him to give Sur Bharati the pleasure and privilege of undertaking its publication and thus help us to launch on our maiden voyage with precious cargo. There were earlier commitments; but we succeeded in persuading a reluctant Shri Velankar to accede to our request. And the result ? Our present invitation to the public to a right royal literary repast.

Sur Bharati extends this invitation in the firm faith that this literary repast will do good to the public and in a prayerful spirit of "Jagad hitaya Krishnaya" for the gaod of man and the glory of God.

We have to thank Chandra Printers for the competent handling of a difficult job of printing a Sanskrit book in Bhopal.

Bhopal,
3-10-66.

K.P. Narayanan
Vice President.

Jawahara-Chintanam

गौरवोद्गारहाराय गुरुगर्वप्रहारिणे
गीर्वाणवाग्विहाराय हरये गुरवे नमः

The idea of this composition originated in the countless reminiscences that followed the death of the late Panditji from all corners of the world. A first beginning was made by me with 8 verses broadcast by A.I.R. Nagpur on the 8th day of the monrning. These do not form a part of this composition. Thereafter, on transfer to New Delhi, a systematic reading was undertaken and the first few efforts were shown to Dr. Radhakrishnan, the President. He has always encouraged me in my Sanskrit efforts; but, for these songs he had a special word to say. Now he has been kind enough to continue this encouragement by supplying a charming stem to hold this bunch. I am deeply indebted to him for his kindness.

This poem does not attempt to depict fully the mundane life of the late Prime Minister, Shri Jawaharlal Nehru; but deals primarily with his thoughts and ideas as expressed by him from time to time on various subjects, which came tnto his ken. It has, of course, not been possible to take up all the subjects on which he expressed himself: only a sample has been chosen ; but an attempt has bcen made to cover the stream of his entire life so far as his thoughts are concerned. It will be noticed that on all subjects he has one common motif, namely the welfare of India. The words actually used in the composition are obviously not those used by the speaker himself; nor was it intended to render a verbatim translation of his words and expressions. A central idea is chosen and developed in each song on the lines of his thoughts. It will also be noticed that he has repeated hlmself on certain topics of importanee to the Indian life. This repetition has been naturally, I hope, reflected in the composition to some extent.

Ths poem has been divided into two parts: the first part deals with his life and thoughts upto the attainment of Independence; the second one deals with his ideas as he spoke them as the first Prime Minister of Independent India. The last two poems are necessarily an addition to complete the picture, but the first 75 poems should suggest the 75 years of his life and thought progressively. His own works such as the Autobiography, Unity of India, etc , as well as the volumes of his speeches published by the Government of India have been primarily and copiously used. In addition, much other biographical and other material in different languages has been gone through for thc selection of theepisodes and the topics.

The entire composition is a narrative exposition. It is the poet who starts the narration from the birth of the hero who takes over the narration imperceptibly to voice his views. And yet there would be occasions when it should be difficult to separate the poet's utterances. He, of course. closes the composition and yet the last word lies with the hero. Song 77, a S'loka, is a translated quotation from Panditji. Speeches of Panditji have been converted into songs giving rise to an unexpected objection. The critic asks: why should Panditji be made to sing ? Perhaps the association seems odd enough; but in spite of **Valmiki's Ramayana,** there is no evidence that Rama talked in verse or sang; nor would **Tulsi-Ramayana** prove the point. When past figures step in poetic oompositions or current plays, they do come in for unexpected poses and unwarranted phrases; and the passage of time makes us forget the apparent incongruence, if any. Perhaps I should have waited until Panditji was a remnant of the hoary past; but then where would I be ?

It is my belief that, Panditji would have liked us to think of him as a patriot who devoted all his time and energy to the cause of India. He says as much in his speech which is the source of song 77. Hence the title जवाहरचिन्तनं=what we should meditate about him or alternatively, what he thought. No rhetoric has been employed in conveying his thoughts but attention has been paid so as not to lose the force of his statement.

I am eonfident that lovers of Sanskrit as well as those who still look askance at the current use of Sanskrit would observe, even at my hands, that Sanskrit can wield any modern theme with ease and

grace. I am one of those who not only would modernize Sanskrit but also Sanskritize the modern.

It was originally intended to use only one type of metre (a line of 16 **matras**) as the first few songs will show. But then it became apparent that a mere variation of **Raga** will not ensure the avoidance of monotony in reciting or singing and a variety of Rhythm also might be introduced. It was in fact the practice of the ancient Sanskrit poets to use a separate metre for each **Sarga** (canto) and even within a **Sarga**. Hence though the line of 16 **matras** predominates in the composition, variations have been introduced in two different ways. One variety is brought in by shortening or lengthening the opening or the closing line of the song or the verse in a 16 matra metre. Within the same song, however, uniformity in this respect has been maintained. The second modification is to change the line to a different Rhythm altogether. Thus lines with a Rhythm of 6 **matras** and 8 **matras** have also been composed. One song contains the 7 **matra** Rhythm also. But these details would be known to lovers of music when they peruse the book and hum the lines. **Ragas** have been indicated in the commentary but they are neither invariable nor immutable. They would depend on the reader's approach to the topic described and his mood in appreciating it. Finally it has to be mentioned that the full force and the finer implication of some of the expressions will be manifest only by the proper recitation and not by pedantic interpretations. My wife has verified the music with patient care. She has certified that Sanskrit is not here required to be twisted for pampering the music Even my children have taken an interest in reciting this music. Their experience makes me sound a note of caution here. Even if the **Raga** and the the **Tala** and the Sanskrit is mastered, the correct recitation will need one more factor to be considered; namely, the **Laya** or the gati or the movement or the speed to suit the mood and bring out not only the meaning but also the significance.

I am in full agreement with the view that **'Yamaka'** (alliteration, particulary at the ends of lines) is not necessary for poetry. I do not agree that it must be avoided. For songs particularly, they are distinctly an asset in enhancing the melody and the great Sanskrit poet who wrote songs viz., Jayadev, used them very happily. This topic had to be referred to here because a few eminent Sanskritists

seem to get upset if Yamaka is used in Sanskrit poetry. Even the free verse school of the modern days, I notice, feel happy if they can enhance the rhythm by **Yamaka**. Of course it is one thing to use simple unobstrusive **Yamaka** or **Anuprasa** and quite another to produce acrobatics of alliteration, obscuring the meaning as was done unfortunately even by great poets like भारवि, माघ etc. This latter tendency is rightly deprecated. Only one attempt at an arificial **Yamaka** has been made in the present composition and discerning readers will no doubt detect it and be amused.

In printing, the usual दण्ड at the end of the line or verse has been dispensed with. Modern poetry has been able to do without these crutches and Sanskrit should be no exception. Another liberty that has been taken is about the printing of the nasal म्. This alphabet has been shown at the end of a verse or a line, not as म् which is the traditional method but by अनुस्वार (a dot on the top of a letter) which always means म् in Sanskrit. Song 14 is the only exception.

Sandhis presented a special problem. It is customary to compose Sanskrit poetry with Sandhis to satisfy the metre. Any lacuna in this respect would be considered a deficiency in the author. Hence conformity has been meticulously ensured. But many modern enthusiastic but unversed readers find Sandhis a serious deterrent to Sanskrit reading. For their sake, the following concessions in printing have been made:--(i) Each line has been treated as a separate unit for this purpose instead of the usual 2 line unit; (ii) whenever the lack of a Sandhi makes no difference to the metric rhythm of the composition, the writting or the printing is allowed without a Saadhi, in the case of the ending त् of a word; and (iii) in the prose introduction to songs and in the commentary, Sandhis have been optionally made.

No translation has been added to the Text. The dates referred to in the introduction to the songs and in the English index of songs (PP 179-181) are of the occurence or the utterance. If Panditji's biography and speeches are referred to, the context will be clearer. A brief introduction in Sanskrit, a short commentary in Sanskrit and a few foot-notes indicating English synonymns etc. for some Sanskrit topical expressions are added. There are necessarily limitations to such

aids which the author himself can supply. The English index o titles with relevant dates and an index of topics (pp.183-184) would be found useful.

The lines have been numbered consecutively for the songs but separately for the three parts of the book. The songs, however, have been numbered consecutively for the entire composition.

A question is asked, 'What is the रस in this composition ?' The reply is - The same as was present in Panditji's speeches and writings; Those speeches did rouse up several. Of course, my words may not have the same power but the aim is the same. In fact, the question as to what is the रस aroused by patriotic utterances in modern times is a subjcct for scrutiny and research.

There are several well-wishers who almost considered it their sacred duty and plcasant occupation to assist me in their own way. One friend went out of his way during the period of the composition to bring to my notice,any writing on Panditji that appeared anywhere. He was specially fitted for this job indeed. He also saw to it that if I needed a reference. it was made available. Another friend thought that he must make it his duty to ensure that my writing progressed continuously without a hitch and went out of his way to attempt to take away all mundane impediments from my shoulders during the period. His encouragement was valuable whenever I came across a tough subject to be tamed in the Composition. And yet he knew no Sanskrit. The Ministery of Information and Broadcasting were prepared to consider the publication of this book when it was ready within one year of Panditji's passing away; But I had to hold my hand in view of several pieces of material still pouring in for my benefit. Others have undertaken to bring this book to light by taking up its publication at some trouble to them and without my asking them to do so. All these and other well-wishers have a share in the final appearance of this Comppsition. Naturally I have to accept the sole responsibility for any of its shortcomings. Nevertheless I cannot but express my sincere gratitude to all of them who wish to remain unnamed.

My thanks are due to Dr. C.D. Deshmukh, former Indian Finance Minister and present Vice-Chancellor of Delhi University for a Sanskrit introduction. Thanks are also due to the scholars who have conlributed their opinions to the book.

Thanks are due to Dr. G. V. Devasthali M. A. Ph. D. for going through the manuscript before printing.

Most of the thoughts and ideas expressed by the late Prime Minister would be of an everlasting interest and continued practice for his countrymen. Hence this attempt has been made to embody them in a more durable form and an acceptable tune. Even in matters where eminent people differed from him significantly, his ideas have an appeal and an application of their own in proper centext. His love for his motherlaud had been the dominating feature of his activities and it is hoped that the same has been so reflected in these compositions.

Lastly,

भरतभुवि यो जातो नेता तदीयपदाश्रयं
विरचितमिदं काव्यं दीर्घं पुनःस्मरणात्मकं
नवविचरितं राष्ट्रोन्नत्यै विभावितमाहितं
भवतु रसिका एतत् प्रेयो जवाहरचिन्तनं

Bhopal,
2-10-1966

S. B. Velankar.

पूर्व-जवाहरः

पृष्ठानि १३–८२

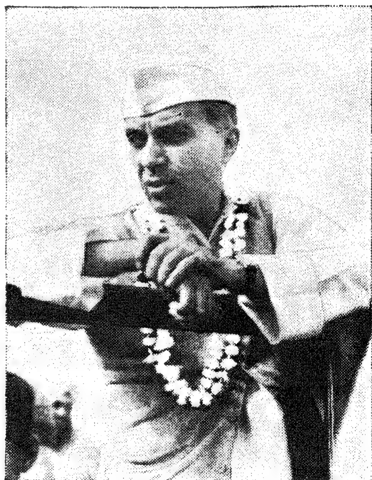
गीतानि १–३३

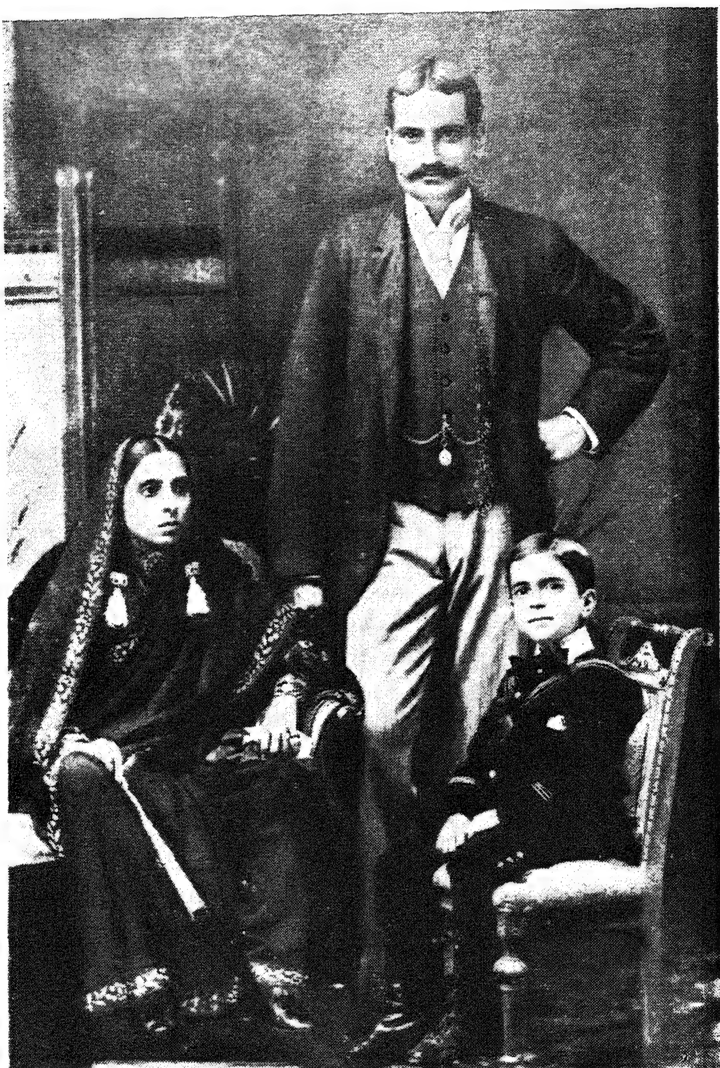
पङ्क्तयः– १–६६९

गीतानुक्रम :

Father, Mother & Son (Song 1)

Prepage.

(i) Nehru the cadet.

(ii) Nehru at Harrow. (Song 3)

(iii) Nehru in the garden of his home. (Song 2)

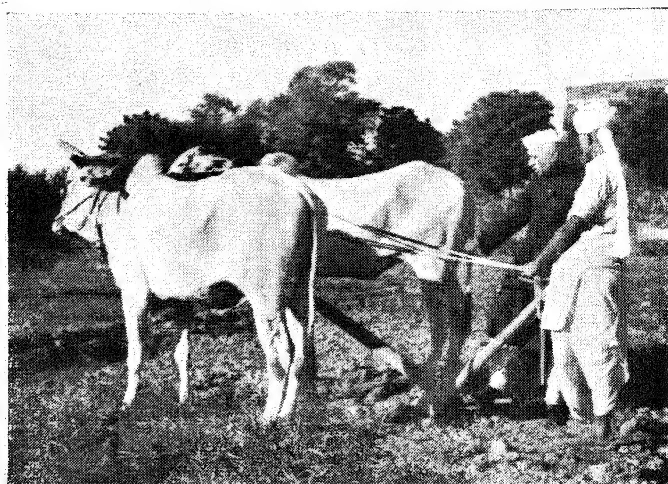
(iv) Nehru in far Eastern Dress.

(v) Nehru the President of the Congress. (Song 12)

(vi) Nehru among children. (Song 49)

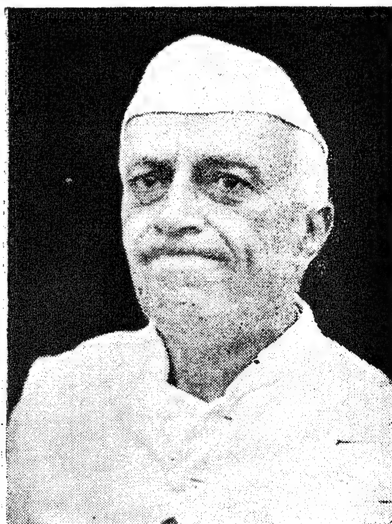
Nehru with a wild animal.

Nehru at the plough. (Song 53)

Nehru— a mood.

Husband and wife.

१

श्रीजवाहरस्य प्रयागे जननं गीयते १४–११–१८८९ ख्रिस्तमिते दिने इदम् ।

श्रीमती समुदिता स्वतन्त्रता
संहृता संगमे संहिता

एकादशवर्षविशेषिते
ख्रिस्ताब्दैकोनविंशतिशते
मासे चैकादशे स्वागते
चतुर्दशदिने साङ्गता

ललितकुसुम्भं कमलकोमलं
काश्मीरावनिजनितं तरलं
गङ्गायमुना–संगम–विमलं
मन्त्रयते मङ्गलघटिका

नेहरूकुलेऽवतीर्णो भवः
स्वरुपराज्ञीगर्भसंभवः
भारतालितिमिरालिपरिभवः
जवाहरोऽभ्युदितः सविता

मोतीलालः पिता विधिज्ञः
तनयजन्मना त्रिभुवनधन्यः
जनसेवारतमना वदान्यः
सुतस्य सुतरां लालयिता

गोकुलतुल्या प्रयागवसुधा
वर्धयते माधवं सुखविधा
तेन पीयते त्रिवेणीसुधा
मूर्तिः श्रीरामा महिता

मांडरागः । संगमे प्रयागे । एकोनविंशतिशतकस्य एकादशे नवंबरमासे । कुसुम्भं 'केशर' इति भाषायाम् । अलिः भृङ्गः तद्वत् कृष्णं तिमिरं तस्य आलिः राजिः । भवः शिवो वा संसारो वा ।

२

बालजवाहरस्य शैशवं आनन्दभवने पितृसदने निश्चिन्तं व्यतीतम्। न तत्पित्रोः अन्यद् अपत्यं आसीत् अस्य एकादशवर्षपर्यन्तम्।

आनन्दभवनं सुखसदनं

प्रवहति मन्दाकिनीजीवनं
कालिन्दोमेलनं पावनं
बिभ्रति मरुतो मर्मरगानं

क्रीडानिरतः शिशुर्वर्धते
स्वप्नरञ्जने धिषणा रमते
एको मातृप्रीतिभाजनं

आङ्ग्लविनेत्रा रचितं पठनं ३०
अश्वारोहे पटुता निपुणं
जलनिमज्जनं हितं प्रतिदिनं

जनकोऽर्जयते विपुलसंपदं
अनुपदमभितो विलासास्पदं
व्यपेतचिन्तं जगति जीवनं

सर्वधर्ममतपथाचारिणः
प्रवाहपतिता वहन्ति जविनः
प्रसादविशदं मनो न मलिनं

न राज्यकार्यं न च जनसेवा
कुटुम्बभरणं शिरोहितं वा
मनसि निःस्वनं जीवनमननं

तिलङ्गरागः। सर्वधर्म इति। विविधा नराः प्रबाहवत् नायकपितुर्गृहे यातायातं कुर्वन्ति स्म। आनन्दभवनं सदननाम।

३

शैशव–देहलीं समुल्लङ्घमानः अध्ययनार्थे गतः आङ्ग्लभूमिम् । तत्र स्नातकत्वं प्राप्य विधिविशारदत्वं च संपाद्य भारतभूमिं प्रत्यागतः । न्यायालये कार्यं च सभारब्धवान् सुन्दरपत्नीमपि परिणीतवान् । न तथापि जीवितकार्यं संदृष्टवान् । असौ चतुर्दशवर्षवृत्तान्तोऽत्र (१९०५–१९१९)संक्षिप्यते ।

जीवनसंवरिका जवनिका
परिहारे का किरणशलाका

आङ्ग्लभुवो मन्दिरेष्वधीता
विद्या वरपण्डितैः प्रणीता
नैव तया संहृता जवनिका

द्विखण्डाटने सिन्धूत्तरणे
हिमगिरिशिखरे समारोहणे
न कदाप्यन्तरिता जवनिका

नयालये यदि विधिवादधृतिः
सभासमाजे शब्दसंहृतिः
तथापि नोद्घटिता जवनिका

तेन परिणयो वृतः कमलया
निर्जिताप्सरोमनोज्ञश्रिया
स्थिता तथा तु हिता जवनिका

धुरन्धराः कति राजकारणे
नेतृणामवलोकिता गणे
धना न सा विरलिता जवनिका

अथो महात्मा सत्याग्रहजं
तैजसमाविष्कृतवान् क्षितिजं
सहसाऽरुणदीर्णा हि जवनिका

तिलककामोदः रागः । कमला पत्नीनाम

४

महात्मना यो मार्गः प्रदर्शितस्तत्र "असहकारः" शासकैः सह प्रमुखः । स नायकेनापि स्वीकृतः । (१९२१)

असहकारगीता स्फुरिता
प्रगतेः पदवी पुवर्दीपिता

वैधसभासत्तायास्त्यजने
स्वदेशनिर्मितवस्तुसेवने
उत्साहयुता भारतजनता

अयोध्यावनेः कृषिजीविजनाः
रामदर्शने पुनः पावनाः
सम्राजा सह समरे नीताः

उषसामुदया रक्तलाञ्छनाः
शासनविधयो भृशं निमग्नाः
स्वातन्त्र्यार्कपिधाने भ्रान्ताः

सन्ध्यापूजाप्रवणमानसः
जीवनाञ्जलिर्भजनैकरसः
तिष्ठति सज्जः संप्रतीक्षिता

चम्पारण्ये गुर्जरदेशे
मन्वन्तरकृतनवप्रकाशे
सपदि नादिता वदनघोषिता

अडाणाकानडारागः । अयोध्येति । संयुक्तप्रान्ते उत्तरप्रदेशे नाम कृषीवलानां साम्राज्यविरोधियुद्धं अनेन धुरिस्थेन स्वीकृतम् । रामः श्रीरामः सुन्दरो वा ।

Notes : असहकारः=Non-Co-operation

५

अहिंसाव्रतं स्वातन्त्र्यसमरे शुचिसाधनत्वेन महात्मना वृतम् । तदपि स्वीकृतम् । हिंसाघटनानिमित्तात्तु युद्धं परिसंहृतं महात्मना । तदपि स्वीकृतं अरोचकं अपि । (१९२१–२२)

अहिंसाव्रते साधनशुचिता
इति स महात्मा दिशति विनेता ८०

कष्टोऽसौ ननु तपसः पन्थाः
स्वातन्त्र्यमुनेरभिनवगाथा
पठिताधीता चित्तसात् कृता

न वयं दलिता ननु नो बलिता
वीरा एवं क्षमासमर्थाः
साधिता शनैर्मनस्तुङ्गता

कारायै स्वागतं जीवने
पटचक्राश्रयिता दिने दिने
भोगाः परकीया बहिष्कृताः

नैषा त्ववधार्या निष्क्रियता
चित्तकाययोः समरभूमिता
नवदृष्टिरियं कार्यसंहिता

चौरीचौरा–हिंसाश्रवणात्
स्वातन्त्र्यपिता विरामं रणात्
घोरामाज्ञामुद्घोषयिता

मनोभञ्जने धृतेः सादने
नवगाथाया निदिध्यासने
मनःप्रकाशः पुनर्दीपिता

दरबारीकानडा रागः। पटचक्रं चरखा इति भाषायाम्। चौरीचौरा ग्रामः उत्तरप्रदेशे।

Notes : अहिंसा=Non-violence.

६

प्रथमसत्याग्रहानन्तरं यः संभ्रमः तन्मनसि संभूतः तस्येदं दर्शनम् । (१९२१)

संभ्रमो जीवने
पितरौ व्यथितौ चिन्ता कान्तानने

स्वयं वर्धितो वंशदीपनः
क्लेशांस्तस्य कदा मातृमनः
सहेत न हि भुवने

यैराङ्ग्लैर्ननु विद्यादानं
भवेत्कथं तैः सहायोधनं
विहितं दिने दिने

विना विलासैर्नैव निवसनं
तस्य कुतो बत कारागमनं
विस्मय एव जने

स्वपिति पितापि तु पृथिवीशयने
कष्टानुभवः स्वकीयभवने
न दया राजरणे

स्वराज्यार्जने रचितं हवनं
कुर्यादधुना सुतरामवनं
मन्त्रबलं यजने

स्वतन्त्रताया मन्त्रघोषणा
जनताया उत्साहपोषणा
तारय राष्ट्रमुने

न सुखं नाप्ता नाधुनासनं
उत्पतनं, सागरे मज्जनं
कल्लोलिजीवने

मिश्रखमाजरागः । मन्त्रबलमिति । अहिंसा–असहकार–बहिष्कारादि–मन्त्राः । संभ्रमान्ते समरक्षवनं निर्धारितम् ।

७

स्वातन्त्र्यसमरनीतौ शासननिर्बन्धभञ्जनं प्रमुखशस्त्रम् । कथं तद् हितं भवेदिति सन्देहे समरसेनानीर्महात्मा एव प्रमाणम् । (१९२३–२५)

निर्बन्धा लङ्घिता भञ्जिता
कथं हिता स्यादनिर्बन्धता

रक्षासेना त्रस्ता दीना
नगरे नगरे कारा पूर्णा
प्रतिश्रुताऽऽसीत् स्वतन्त्रता

न्यायालयकार्यं समुज्झितं
कुटुम्बभरणं तथोपेक्षितं
समर्जनीया स्वतन्त्रता

कारागारे कियान् व्यतीतः १३०
आयुःसमयो न पुनरधिगतः
प्रत्यानेया स्वतन्त्रता

विश्वस्ता अनुयायिसज्जनाः
कति प्राकृताः कारासदनाः
तथापि दूरा स्वतन्त्रता

विधिसंसद् यदि सद्बहिष्कृता
आसनेषु तेऽन्ये हि निविष्टाः
कुतो गता सा स्वतन्त्रता

जनताभावश्च्यवति संभ्रमे
यत्नशिथिलतासृतः कर्दमे
कुतो निःसृता स्वतन्त्रता

किं कर्तव्यं किमकर्तव्यं
मुने न जानातीदं हृदयं
शिष्यस्तेऽहं शाधि माम्

शङ्करारागः । एकस्मिन् संवत्सरे महात्मना प्रतिश्रुतं स्वराज्यं नाधिगतम् । ततोऽयं संभ्रमः मार्गतथात्वे । निबंन्धभङ्गेऽपि साशङ्कं मनः । प्रतिगीतांशे इदं कृतं न तथापि स्वातन्त्र्यं इति करुणारवः ।

Notes : निर्बन्धाः–Laws; रक्षासेना–Police force.

८

अतिश्रान्तः सत्याग्रहकार्यतः । तावदेव भार्या व्याधिग्रस्ता । अतो गतो युरोपावनौ विश्रान्तश्च । (१९२६–२७)

श्रान्तमनाः कृतावनेनाः

राष्ट्रसभायाः कार्यवाहिता
विविधपरिषदां कर्णधारता
कारावासे कालविफलता
कार्यशृङ्खला जटिलघना रशना

केषाँ नियतं संसदि यानं
मतमन्येषां तस्य वर्जनं
उभयोः कलहे सन्धिविधानं
यत्नानां केन तु गणना तुलना

भिन्नधर्ममतविसंवादिता
तस्याः साध्या त्वेकतानता
न च तया विना पुरोगामिता
निरन्तरासा उपासना गहना

युरोपावनौ व्याधिनिदानं
कान्ताया भेषजमनुपानं
पुरुषविशेषवचोविनोदनं १६०
प्रसन्नशान्ता वरधिषणा रसना

बिहागरागः । कृतौ कर्तव्ये अनेनाः निष्प्रमादः । एकतानता संवादिता । युरोपप्रवासे पुरुषविशेषैः सह मेलनं संभाषणं संपन्नम् । निरन्तरा असौ उपासना इति सन्धिविग्रहः ।

९

I am out of place everywhere and at home nowhere इत्येकदा नायकेनोक्तं युरोपप्रवासानन्तरम् ।

अस्थाने सर्वदा पदं मे
न स्थानेऽहं कदा

श्रद्धा विविधा जनमनोधृताः
ताः सर्वा ननु मयाप्याहृताः
कस्याश्चिन्न तु मेऽनुयायिता
न च सिध्यति परिषदा

वादाः प्रसृताः समाजोन्नतौ
नादा नेतॄणां जननीतौ
नैकवाक्यता शब्दसंगतौ १७०
स्पृशन्ति नैते हृदाः

निरीक्षिता नवखण्डधरायाः
संकेतमुखा जनसमुदायाः
अभिरुचिभिन्नाः संविज्ज्ञेयाः
नाविष्कृतमपि तदा

समीपं मता मनसा नाप्ताः
परकीयाणामपि न दूरता
रुचिर्वारुचिर्वापि न स्नुता
स्थिता वृत्तिरविशदा

आदेशानामतो निजगुरोः
प्ररूढ़वरदृढ़समाहितत्तरोः
पालनं सखे मनस्त्वमकरोः
अनयैमि च संपदा

बसंतरागः। न कुतोऽपि सम-रसत्वं प्राप्नुवदित्याशयः। कस्या इति। नाहं कस्या अपि अनुयायी। परिषदि उपस्थित्यापि न मतपरिवर्तनं विशिष्टधर्माश्रयणं वा। एते वाग्ह्लदा न मां स्पृशन्ति। जनाः प्रायः संकेतशासितजीवनाः सर्वत्रापि। संविद्भिः रूदिभिः ज्ञेयाः। न स्वकीये विशिष्टा रुचिः, नापि च परकीये अरुचिस्तथा। गुरु-आज्ञापालनं एव मनसः संपत्। तयैव स्वपदप्राप्तिः।

Notes : श्रद्धाः=Faiths; वादाः=Isms. संकेत=Convention
संविद्=Practice.

१०

सायमनसमितेः (Simon Commission) प्रतिषेधार्थं प्रभूताः यात्राः राष्ट्रेऽनुष्ठिताः । लखनौपुरे तन्नेतृत्वं नायकेन कृतम् । तत्र रक्षादलदत्तयष्टि-प्रहाराः सोढाः । ततो महानेतृत्वं समधिगतम् । (१९२९)

सुवर्णकणदीधितिः
निकषणे विद्युद्रेखाद्युतिः

समितिः सम्राट्-मुद्राङ्किता
समीक्षाकृतेऽत्र संप्रेषिता
न तु तस्याः कुत आहृतिः

प्रभूता निषेधयात्राः सृताः
रक्षकैः पुनः पुना रोधिताः १९०
न तु कुतोऽपि तासां क्षतिः

लखनोपुरेऽपि यात्राऽन्विता
प्रतीपा नाज्ञा कैरपि मता
शासिनां तु लुप्ता धृतिः

पताका स्वतन्त्रताया धृता
मुखेन चा जयनादा घोषिताः
उच्छ्रिता च मातृक्षितिः

पश्यति पुत्रकमूर्तिं पिता
विलीना जनता चरणे नता
भयचकिता शासककृतिः

चमूः सा दण्डैरश्वैर्युता
प्रधावति लज्जाद्वेषावृता
न स्मिते तु तस्य क्षितिः

नेता नवो मनोऽभीप्सितः
तत्क्षणे जनैरधिगतः
नियतिसंभृता जागृतिः

शंकराभरणरागः ।

११

समाजवादस्य यत्प्रथमं स्थूलं दर्शनमभवत्तस्येदं चित्रणम् । इतः परं समाजवादस्य प्रवक्ताऽभून्नायकः ।

धनहीनजनाः श्रमभरवहनाः
समाजवादैस्तेषु चेतना

श्रमवतां श्रमैर्धनसंचयनं
प्रवहति पुनरपि सधनं सदनं
सौधतलेषु च सुखाराधना

विहरन्ति सुखं धनवन्तोऽमी
क्षुधाबाधितो जीवति श्रमी
लभते नान्यत्, श्रमभरं विना

तदपत्यस्य तु यदि नाध्ययनं
अन्येषां परदेशशिक्षणं
दरिद्रवसना तदीयाङ्गना

अत उद्युक्ता श्रमिसंघसभा
श्रमिणामुद्धरणे संनद्धा
इत उत्सार्या सर्ववञ्चना २२०

चत्वारिंशद्वया नायकः
अध्यक्षपदे युक्तो युवकः
नवसमाजचरणयोर्वन्दना

मुलतानीरागः । श्रमिसंघसभा (Trade Union Congress)

Notes : At the age of 40, Shri Nehru was elected President of the Trade Union Congress.

१२

चत्वारिंशद्वयसो नायकस्य राष्ट्रसभाध्यक्षत्वं प्राप्तम् । सवषां प्रियोऽयं नेताऽभवत् ।

राष्ट्रसभाध्यक्षपदे योजनाऽस्य जाता
चत्वारिंशद्वयसो राष्ट्रनेतृता

पूजास्थानं हि गुणा न वयोमितिरेषा
भाषा बुधजनगीता संमता प्रणीता

पुत्रभाग्यमुदितौ तौ पिता तथा माता
अनुपितरं सपदि सुतं पूजयति विधाता

प्रेरयते नियतिर्ननु नरजीवनयात्रां
पुरुषसिंहमुद्यमिनं यशःश्रीरुपैता

प्रेरणया गुरुपित्रोर्वृता लोकसेवा
अधिकतरा धुराधुना स्कन्धपरिगृहीता

प्रियो वयोवृद्धनृणां प्रेयान् युवकानां
जनाग्रणीर्मुकुटमणी राजते नियन्ता

अर्धमायुषो नु गतं लसति सन्धिरेखा
सिंहालोके रमते मतिः संविनीता

अमरैरपि न ज्ञेयं भाविभागधेयं
स्वागताय सज्जोऽसौ भारतप्रणेता   २३९

देसरागः । अनुपितरं पितुरनन्तरं राष्ट्रसभाध्यक्षोऽभवदसौ ।

Notes : राष्ट्रसभा=Indian National Congress.

१३

१९३० खिस्ताब्दे, अप्रिलमासे, महात्मना दाण्डीयात्रा प्रारब्धा । नायकः कारागृहे वद्धः । सा यात्रा तु देशव्यापिनी बभूव । साम्राज्येन सह चण्डसमरोऽभूतपूर्वो राष्ट्रे संजातः ।

दाण्डीयात्राऽखिला
निस्तुला जनलक्षैः संकुला

दण्डपाणिरेकको महात्मा
वज्रमनाः स्वातन्त्र्यसुवर्त्मा
वृध्दो वयस्सा युवा तु मनसा नयनविभाऽनाविला

ग्रीष्मसूर्यरश्मिभिस्तापिता
सिन्धुगामिनी भारतजनता
महात्मतायाश्छाया सदया पदयात्रा शीतला

लवणविधानं जातमिन्धनं
स्वराज्यहवने कुशसमिध्दनं
भवतान्निधनं ज्योतिरेधनं ज्वलन्तु सर्वेऽर्गलाः

लवणेन वृता मानविन्दुता
शासकैः कृता वैधविविधता
क्रूरतया वा वञ्चनया वा जनता न च विह्वला

पदे पदे स्वातन्त्र्यकेतनं
उल्लासयते त्यागिनं जनं
वसुधारजसा जयजयवचसा सर्वाशाः संकुलाः

जनसिन्धोर्जलसिन्धुमेलने
अनलभिदि स्वातन्त्र्यमन्थने
लहरीज्वाला प्रखर विशाला परमोल्लासोज्वला

शस्त्रशक्तिजयि वीक्ष्यात्मबलं
कारागारात् निजकरयुगलं
प्रणतौ युङ्क्ते वृत्तिर्वृणुते प्रसादनं कोमला

जयजयवन्तीरागः । अनाविला अकलुषा । स्वातन्त्र्यरणवीरस्य निधनमपि स्वराज्यहोमज्योतिषः वर्धनं भवतु । सिन्धुद्वयमेलनोत्थिता लहरी स्वराज्यसमरवह्नि-ज्वाला खलु ।

Notes : दाण्डीयात्रा=Dandi March. लवणविधानं=Salt Act.
मानबिन्दु=Point of Honour.

१४

नायकपत्नी कमलादेवी सत्याग्रहसमरे प्रविष्टा। तस्या अपि वाञ्छितः कारावासः संपन्नः। श्रुतमेतत् बन्धागारे नायकेन। (१६३१)

कान्तसंनिधौ गृहिणीस्थानं
न रोचतेऽस्यै पृथग्जीवनम्

बन्धनालये नियतो भर्ता
सौख्यदसदने निवसति कान्ता
नव रुचिकरं भवेद् भोजनम्

नलिनीकोमलदलतिरोहितां
न चक्रवाकः सहते कान्तां
तदिह कथं स्यात् सुखेन शयनम्

कान्तकृतं निर्बन्धभञ्जनं
विधीयते तदनया प्रतिदिनं
श्रुतं कथं न तु तदाक्रन्दनम्

ईशेन ननु श्रुतं प्रार्थितं
बन्धहिता सा यथाभीप्सितं
कृतं कमलया पुण्यसाधनम्

नैनी-बन्धागारे वार्ता
प्रसृता चकितमनेन कर्णिता
हृदयेन हृतं निजं स्पन्दनम्

अभिमानः कान्ताया धैर्ये
चिन्ता तस्याः परमनामये
नियतिसंहृतं चेतः-शमनम्

उच्छलन्ति ननु यत्र सागरे
ललना अपि मज्जन्ति संगरे
नान्यद् भव्यं जयनिबन्धनम्

कर्नाटकीरागः ।

१५

१९३१; ख्रिस्ताब्दे नायकपिता स्वर्गं गतः तमुद्दिश्य कल्पितं नायकविलपनमिदम्।

सत्वरं प्रयाति तात भवान्
सान्तवनं न मे मनसि परिणमेत्, अयं जनः परवान्

प्रतीक्षतां त्वां कालदैवतं
कंचित्कालं पाशनहस्तं
उदयत्यरुणे विकिरत्किरणें सूर्यः स्याज्जववान्

अगाधसागरजलमुच्छलितं
प्रारब्धं मन्थनमनवरतं
विना विलम्बं संभृतकुम्भं समुद्धरेद् भगवान्

झंझावाते कर्णधारता
कृता दर्शिता भृशं कुशलता
तीरसंनिधौ गाधे जलधौ क्व नु खलु निःसृतवान्

अमराणां संपादितमर्थं
कथयितुमभ्येतः सुरनाथं
वार्ताप्रथने स्वराज्यमथने ननु नो विस्मृतवान्

पथि नु वीक्षिता शुचिः स्वर्धुनी
मानुषसुचरितफलतरङ्गिणी
भूमिगतावनुभगीरथं ननु यतसे प्रश्रयवान्

जानीहि पुनः स्वराज्यं विना
विरमेन्नेयं ध्येयसाधना
तनुर्विनश्येदथवा पश्येद् भारतनवविभवान्

भीमपलासीरागः। अरुणोदयः स्वातन्त्र्यस्य। सूर्यः स्वतन्त्रताप्रकाशः। सभृतकुम्भः स्वराज्यामृतस्य। स्वातन्त्र्यरणं जनसागरमन्थनम्। तीरः स्वतन्त्रता। स्वातन्त्र्यार्थे मथनम्। भगीरथमनुसृत्य मन्दाकिन्याः पुनर्भूमिगमने नु यतसे इत्याशयः। न पितृवियोगे विकलता। अपि तु दृढतरनिश्चयः समराय।

Notes : In 1931 it was being realized that Independence is near round the Corner.

१६

पुनरपि सत्याग्रहसमरः स्तम्भितो महात्मना १६३१ खिस्ताब्दे । बहवो देशधुरीणा जनतोत्साहप्रतिघाते महात्मनो नेतृत्वे साशङ्का अभवन् । नैवं नायकः । तस्य महात्मनश्चतुरनेतृत्वे दृढा विश्वासः । स गीयते–

जनानामेक एव नेता
रणानां प्रेरयिता प्राणिता

आनुयात्रिकाः सहस्रगणिताः
यदीयवचसा सृताः सन्तताः
नेतृत्वे का तस्याशङ्का स्वयंभुवि स्यान्मता ३१०

निरिच्छजीवितमूर्तता तथा
कस्यान्यस्य हि जीविते कथा
जनतोत्साहे रणप्रवाहे न तेन विहतिः कृता

ग्रामजीवने या सम-रसता
निर्धने जने या सहृदयता
स्वयमनुभूता सदा देशिता स्रवति हि सा शाश्वता

जनपुरोगतिर्न वा छिद्यते
क्वचित् प्रमादे रणः स्तभ्यते
साधननिष्ठा मनःप्रतिष्ठा सुतरामाविष्कृता

जनतानाडीनिदानचतुरः ३२०
एष एक इह ननु भिषग्वरः
स सेनापतिः स एव नृपतिः स एव सद्गुरुर्पिता

पटदीपरागः । रणस्तम्भनकारणं शुचिसाधननिष्ठा एव इति प्रतिपाद्यते । प्राणिता प्राणनकर्ता ।

१७

वर्तुलमञ्चपरिषद् (Round Table Conference) रुम्राजा निमन्त्रिता । न तस्यां विश्वास आशा वा नायकस्य । तदेवोच्चारयति—

परिषदा किमु मार्गणं
विजयरणं शूराणां मरणं

नान्यत् पूर्णात् स्वराज्यलाभात्
मन्थनोत्थितात् सुधाम्बुकुम्भात्
मान्यं ननु नो जनुःकारणं

कुतोऽत्र सन्धी रिपुणा सार्धं
लब्ध्वा वा स्वातन्त्र्यशवार्धं
नवराष्ट्रस्य कुतो निर्माणं ३३०

अगणितनरनारीचरितानां
एकोद्दिष्टं पददलितानां
दरिद्रताकृत्यासंहरणं

वरं बन्धने सदा निवसनं
कृपया तु रिपोर्न सिंहासनं
स्वबाहुबलमिह महातारणं

न जातिकलहो न पक्षवैरं
नाज्ञानं न हि वा दारिद्र्यं
विपदां नो विद्यते कारण

युद्धे मरणं मारणमथवा
जयाशा नवा निश्चयोद्भवा
यशोमन्दिरे पततात् चरणं

यमनकल्याणरागः। इयं परिषद् गोलमेजपरिषद् इति ख्याता। परिषदा निहतस्वातन्त्र्यस्य केवलमर्धमेव लभ्येत इति मतम्। यानि निमित्तानि अस्माकं विपदां प्रदर्श्यन्ते शासकैः; न तानि वस्तुतः सत्यानि। परकीयशासनमेव अभ्युदयविघ्नः इत्याशयः।

१८

महात्मना उपवासः स्वीकृतः अस्पृश्योद्धारणे बन्धनागारतः। नैतत् नायकसंमतम्। यतो महात्मजीवितसंशयः तथा च जनमनःसु उपोषणादीनां विपरीतपरिणामः। तद्वदति—

अपाया उपोषणोपायाः
स्वदेहदण्डे दलितजनानां सेवा न हि भव्या

पक्षमुखानां नीतिनिदानं
दक्षचेतसां स्वार्थनिधानं
भावविवशता नितरामुचिता नैषा भवदीया

मुनिप्रणीता समाजरचना
युगे युगे न च भवति समाना
कालसंहिता विचारगीता पुनरपि मथनीया ३५०

एकासन उपविशाम सव
दृढं निबद्धाः सौहृदे नवे
उदारमतिदा हृदयशारदा विशदाह्वयनीय

अवश्यता संशोधनमाता
ध्येयवीथिका निश्चयदीप्ता
मनोनिराशा न तमःपाशा सुजनैः संधेया

भवज्जीवनं राष्ट्रतारणं
मा भूत् तस्य हि वृथैव हरणं
स्वतन्त्रताया दीपशिखा या न हि सा हवनीया

तिलककामोदरागः । पक्षमुखाः पक्षप्रमुखाः स्वार्थयत्नाः । न तत्र भावना-विवशता स्वीकार्या । समाजरचना मन्वादिमुनिप्रणीता युगे युगे भिन्ना भवति । तस्याः कालेन संजाता संहिता विचारपूर्वकं गीता अपि पुनः पुनर्मथनीया । नैतत् कार्यं भावनातिरेकेण । एकत्र स्नेहेन उपवेष्टव्यं स्वच्छमत्या च विमर्शः कार्यः । न निराशावादः स्वीकार्यः । अवश्यता आवश्यकता । प्रगतेरवश्यं करणीयं संशोधनेन मृग्यते । भवज्जीवनं स्वातन्त्र्यदीपज्वाला । न तत् एतस्मिन् व्यतिकरे विनाशमियात् ।

१९

महात्मना सम्राजा सह सन्धिः कृतः परिषदि च उपस्थितिः स्वीकृता ।
नैतत् नायकसंमतम् । सर्वे सहकारिणो बन्धनस्थाः जना निष्क्रियाः निरुत्साहाः ।

रणे विरामिते गुरो युयुत्सवोऽखिला जवाः ३६०
भृशं विषण्णमानसा वृथानुभूतयातनाः

विहाय केचनालयं
तथा चिरं जनं प्रियं
प्लुताः स्वराज्यसंगरे स्थिता अमुक्तबन्धनाः

यज्ञकुण्ड आहुतं
निःस्वनं स्वजीवितं
कुतस्तिथौ तथा कृता भवेत्तदीयतर्पणा

स्वराज्यरत्नमन्थने
अरातिबलविषोद्गमे
कथासमापने व्यथा महाजनस्य वञ्चना ३७०

अनले ज्वलदङ्गारे
न्यस्ते निरसननीरे
जायते न जनमनःसु पुनरजय्यचेतना

सन्धिरत्र शत्रुणा
तस्य नावधीरणा
विधीयते मया ततोऽपि मनसि तीव्रवेदना

न वाह्यजगदवेक्षितं
न सखिभिरपि सहोदित
अतोऽत्र बन्धनालयाद् भवेद्धि मे विकल्पना

रणप्रणीतिविद् भवान्
अहं तु चरणविनतिमान्
समादिशेद् यशःपथं हि मे विनम्रयाचना

देसकारराग: । तिथौ श्राद्धतिथौ तर्पणार्थे हवनं रणरूपं आवश्यकम् । स्वमतनिवेदनेऽपि गुरुचरणे लीनता प्रदर्शितैव ।

Notes : Satyagraha was withdrawm in May 1933 even when leaders like Shri Nehru were in prison and were not consulted.

२०

यः कालो बन्धनालये व्यतीतो न स व्यर्थः । तत्रैव नायकेन विपुलग्रन्थलेखनं कृतम् । तैर्ग्रन्थैः न केवलं स विश्वमृतां कीर्ति प्राप्नोत् अपि तु भारतीयानां व्यथामपि भुवनविदितां अकरोत् । तस्य ग्रन्थलेखनस्य इदं निरूपणम् ।

स्थितेन तेन बन्धने कृते विचारमन्थने
क्रियाहतेर्निषेधने विलोकितं हि जीवने

गतेतिहासशिल्पिनः
विविधभूमिशासिनः
निमीलितेऽपि लोचने विभाविता दिने दिने

युगे युगे प्रजागृताः
महीभृतः प्रजावृताः
रता यशःश्रियोऽर्जने स्मृता न कालभञ्जने ३६०

निरीक्षिता समुन्नतिः
नरप्रणीतसंस्कृतिः
समाहृतापि धनवने पुनः प्रगामिनी जने

अनेन किं समाहृतं
तत इदं हि तर्कितं
हिता स्थितिर्नु बन्धने स्वतन्त्रताप्रसाधने

यदीक्षितं मतं तथा
न सा भवेद् वृथा कथा
अतस्तदीयवर्णने प्रवृत्तिररित लेखने

सरस्वती वशंवदा
स्थिता सदा वरप्रदा
समुत्सुको निवेदने करौ युनक्ति वन्दने

बन्ध एष ननु वरः
स्वदेशवेदनास्वरः
स्रुतोऽवनौ दिगानने बुधा इताः सभाजने

पिलूरागः । क्रियाहतिः निष्क्रियतावसाना । तत्र निषेधार्थे जीवनविमर्शः कृतः । ततः प्रसृता ग्रन्थरचना । गतेतिहासः स्वापेऽपि मनश्चक्षुर्गोचरः । अनेन नायकेन संस्कृतौ किं समाहृतम् ।

२१

व्याधिपीड़िता जाया अस्वस्थतरा। सा परदेशे नीता। तत्र असौ अपि गतः। सर्वा उपाययोजना तु व्यर्था जाता। कासवशंगता देवी कमला। तत्र इदं नु मनसि अकरोत् ?

प्रेमकुसुममाला
निमीलिता विकला कमला

स्वातन्त्र्यरणे वज्रीभूता
प्रथमश्रेण्यामविरतचरिता
इतो निपतिता जीवितदयिता लता हृतदला ४१०

अन्तर्हितरिपुकृतं प्रहारं
विषह्य धीरा वारंवारं
वपुर्जर्जरं जहाति रुचिरं बलयुताऽबला

स्वतन्त्रताया ऋतौ वसन्ते
रसिष्यति कलं प्रभात उदिते
आर्तस्वरिते पञ्चमोच्छ्रिते कुतः कोकिला

धारातीर्थे पतन्ति वीराः
मुह्यन्ति ततो न मनोधीराः
सृता तु शूरा सखी सत्वरा मतिर्व्याकुला

यद्यहमेको दुःखं हि वृथा
स्वातन्त्र्यकथा न पूर्णा तथा
दूरः पन्था मानसे व्यथा गतिस्तु शिथिला

असावरीरागः ।

२२

१६३७ खिस्ताब्दे नूतनशासन'घटना'(Constitution)ऽनुसारं प्रान्तिकस्वायत्ततार्थे प्रतिनिधिविचयनं (Election) देशव्यापि विरचितम् । तत्र नायकेन झंझावातकल्पः प्रचारः कृतः । राष्ट्रसभानियुक्तसभासद एव बहुसंख्यया (in majority) यशस्विनः । तद्गीयते–

प्रकाशिता धिषणा
समरभरे रिपुशान्तिमोषणा

शासनसंस्थाप्रवेशदीक्षा
राष्ट्रसभायाः सत्त्वपरीक्षा
वा जवजिता जनमतभिक्षा
अध्यक्षपदात् महाप्रेरणा

महासनोचितनरः कुतोऽन्यः
बन्धनेन्धनैर्विधूमधन्यः ४३०
दक्षिण–तदितर–पक्षति–मान्यः
अपि सर्वेषामियमभिलषणा

भारतेप्सितो नियतेर्नेता
स्वयंशासने जनहितकर्ता
स्वदुःखाधिरोहिणी संमता
कार्यमग्नताऽस्य संतोषणा

विजयेऽपि न संसदि प्रवेशः
भवेदन्यथा कार्यविनाशः
न जनैर्ध्येयः सत्तापाशः
नैषा त्वासीत् नियतेरिषणा ४४०

सुहृत्समोऽभिमतो जनमनसां
स्रवन्निर्झरो हितकरवचसां
प्रभातोदयः स्वराज्योषसां
स्फुरति निशान्ते रविकिरणा

काफीरागः । नायकः राष्ट्रसभाध्यक्षः नियुक्तः । तस्य तेजोवन्हिः बन्धनरूपैः इन्धनैरपि न धूमवान् । कारावासेनापि न कटुता इत्यभिप्रायः । राष्ट्रसभान्तर्गत-उभयपक्षसंमतः असौ । कान्तानिधनादिदुःखं अधिरुह्य जनहितकर्ता । संसदि प्रवेशो नास्य मान्यः तदानीम् । रविकिरणा धिषणा इति अन्वयः ।

Notes : जनमत=People's Votes. दक्षिण०=acceptable to right and left wings of the Congress.

२३

कैश्चिद् भाषाभेदेषु कलहः आविष्कृतः देशे। तदा नायकेन विशदीकृतं-(१६३६)

विभाविनी भूषा भाषा
भारतेषु किं कलहैः कलुषा

विचारमन्थनतत्त्वसाधिका
कृष्णचेतसां हृदयराधिका
शब्दमौक्तिका सुवर्णाधिका
महती मञ्जूषा ४५०

संवादो देशे भगिनीनां
भवतु विवादो न वैरिणीनां
महामुनीरितसुवैखरीणां
संयोजिन्यैषा

लिपित्रयं भूयादाभरणं
शब्दसंपदां तद् व्यतिहरणं
परस्पराकर्षणं प्रमाणं
विराजतां योषा

वर्धन्तां मण्डलेषु सर्वाः
राष्ट्रसमृध्द्यै सदा त्रिगर्वाः
गणेशपूजायै ननु दूर्वाः
बन्धे मैतु मृषा

सरस्वतीमन्दिरे निनादः
वाङ्मयसमरे कविप्रसादः
धर्ममतानां न हि स विवादः
रमतां स्वमनीषा

हमीररागः । कृष्णेति । श्लेषः स्पष्टः । नागरी-दाक्षिणात्य-उर्दू- इति लिपित्रयं नायकेन पुरस्कृतम् । यतिहरणं विनिमयः । मण्डलेषु स्वस्वप्रान्तेषु ।

२४

द्वितीयं महायुद्धं जगति प्रादुर्भूतम् । युयुत्सुः सन्नपि नायकः सम्राजा सह सख्यं, विना स्वातन्त्र्यप्रतिश्रवणं नैच्छत् । न मरणस्वीकारे भीरवो वयं, किं तु स्वातन्त्र्यसूर्योदयः अवश्यंभावी इति उच्यते (१९३९)–

आवर्तिसमीरणरणं मरणं
तिमिराणां न तु संहरणं

न वयं पृष्टाः समरनिश्चये
प्रतिश्रुतं न स्वराज्यं जये ४७०
सत्तासनलालसा न हृदये
कुतः कालहरणं

न नोऽर्धलिप्सा रिपोरभिगमे
नापि च साम्राज्यान्तर्नियमे
मतिर्निधेया नापि संभ्रमे
विदधाम प्रहरणं

भवितव्यं नोऽस्माभिर्ध्येयं
पथानुसरणं प्रतिनिश्चेयं
स्वराज्यगुणगौरवं च गेयं
जनमनसां क्षोभणं ४८०

न भारतीया मरणाद् भीता
अपि तु दूषणं पराधीनता
तदनुषङ्गिणी ननु दरिद्रता
तस्या उद्धरणं

युवकगणाः ! उत्तिष्ठत जाग्रत
प्राप्यवरांस्तांस्तथा निबोधत
यशःश्रीकरं स्वकरे कुरुत
मा भूद् विस्मरणं

बहाररागः । तिमिरं परदास्यं । रिपोरभियाने न लाभेच्छा । प्रहरणं सत्याग्रहरूपं । साम्राज्यान्तर्गतयुद्धाय आवाहनमिदम् ।

२५

स्वराष्ट्रस्य उत्थाने दृढविश्वासः प्रकटितो नायकेन । महायुद्धसमयः तदर्थं समुचितो मतः । तद्विशदीयते– (१९४०)

चिरंजीविनो भारताः
एति संमुखी स्वतन्त्रता ४९०

बलाढ्यदैत्येश्वरा जीविताः
तथापि सर्वे सबलं विगताः
भूमिरियं विजयिनी शाश्वता
लभ्येत न शान्तता

व्यक्तिविनाशे किमपि न हीनं
राष्ट्रविनाशे कुतो जीवनं
स्वराज्यलाभे वाञ्छितार्जनं
जनता विजयोन्नता

देवमुखं व्यावृतं सर्वतः
अनलेऽस्मिन्नाहुतिर्हि जगतः
'सम्राट्' शब्दो भविता विरतः
अनलिता हि भारताः

ग्रामाद् ग्रामं स्वराज्यदीपः
सरति पवने द्युतिप्रतापः
दह्येद् हि महानले प्रतीपः
नोदकेन शमिता

कृतिरस्तु महासमयसमुचिता
धृतिरस्तु महाद्रिणा संमिता
सृतिरस्तु तथा पवनजवहिता
सदा पुरोगामिता

भूपरागः । विना विजयेन नात्र शान्तिः स्यात् । विजयार्थे उन्नता जनता । देवमुखं अग्निः युद्धमेव तदत्र । शमिता शान्तो भव्यः शमवत्ता वा । प्रतीपः शत्रुः ।

२६

युद्धविरोधप्रतिपादनात् बन्धहितो नायको न्यायालयमानीतः। शासन-द्रोहित्वेन च आरोपितः। तत्र तस्य प्रतिवचनम्– (१६४०)

अपराधी संमुखे स्थितोऽहं
अमृतघटे वितरन् विषदाहं

राष्ट्रे भवत्या अहं प्रतीकं
स्वातन्त्र्यरणे नीतमनीकं
सम्राजः सिंहासनमधिकं
कम्पयितुं प्रत्यहं

अपराधो न मया त्वाचरितः
सम्राडपराधी, स विमुक्तः
देशो निखिलो मम बन्धगतः
किमिदं नयावहं

विधिनयालयादपि महत्तरं
नयासनं शाश्वतं शंकरं
सम्राजं तत्रैव गत्वरं
भारयसे दुःसहं

कति सम्राजः कालभक्षिताः
दैवकृतिरिति क्वचिदलक्षिता
हेतौ सति ननु तत्फलवत्ता
सहते न हि विरहं

मयि वन्धगते भारतपुत्राः
सन्तु विजयिनो वीरचरित्राः
अग्रयायिनो विरचितसत्राः
वधान मे देहं

विभासरागः। प्रथमभागे आरोपः निवेदितः। द्वितीयात् प्रत्युत्तरम्। प्रजापीडनभारं सम्राजा वाहयन्ति नयालयानि। तस्या उत्तरदायित्वं सम्राज एव इह परलोके वा। सम्राजो न दैवगत्या विलयं यान्ति। सति हेतौ फलं अवश्यंभावि। मे देहं बध्वापि भारताः स्वराज्यसमरं न मुञ्चेयुः।

Notes : विधिनयालयं=Court of Law.

२७

महात्मना सह नायकस्य मतविरोधः युद्धसहायतायाम् । तद्विव्रियते–(१६४१)

तव चरणे विहिता वन्दना
नेह तमोहा त्वयाः विना

सीमसमीपे चमू रिपूणां
भयं च हृदये देशवासिनां
निःशस्त्रकरैर्नो वाग्वीरैर्विधीयते जनवञ्चना

तत्त्वहीनता न हि मनसि कृता
मती रक्षणे भूमेर्निरता
अहिंसापथे हरे सारथे कुतो रणान्नो विमोचना ५४०

शासकान्तरे नैव कामना
सर्वे परकीयास्तु समानाः
समरेण विना गुरो नाधुना भवेत् स्वराज्यार्जना

सप्रतियोगे नः सहकार्ये
शासनाधिपैः सहानिवार्ये
आशीर्वचसां यशःश्रेयसां संविहितेयं याचना

क्षमस्व नो मार्गान्तरजविनः
विश्वसिति त्वयि सदाऽयं जनः
त्वमेव नेता पुनरागन्ता लोकहिते ते प्रेरणा

मालकंसरागः । युद्धे सहायतापि न अहिंसातत्त्वच्युतिः । अपि तु अहिंसकानां अस्माकमपि सीमाप्रान्ते रिपौ आगते युद्धं अपरिहार्यमेव । यतो अन्यदेशीया आङ्ग्लान् पराभूय अस्मच्छासका भवेयुः तत्र न अस्माकं लाभः सुखं वा । अस्मत्सहकार्यं तु सप्रतियोगमेव स्यात् शासकैः सह । शासकैः यदि स्वायत्तता प्रदीयते तदैव नः सहकार्यम् । नैष गुरौ अविश्वासः ।

Notes : सप्रतियोगं सहकार्यं= Responsive Co-operation.

२८

यत्प्रतियोगि सहकार्यं नायकेन दित्सितं न तच्छासकसंमतम् । सहायता-
वधीरणां न ते कुर्युरिति स वदति– (१९४१)

शासकाः ! मा धिक्कुरुत करं ५५०
मित्रतावृतं पुरतो हि धृतं नो विस्मृतवैरं

दुर्गमदीर्घो भवतां पन्थाः
प्रबलरिपोर्भयचिन्तनाः कथाः
वयं सहायाः स्वतन्त्रतायाः संविदिताः सुचिरं

संरक्षायै स्वतन्त्रवृत्त्या
रणमारब्धं सर्वजगत्या
यशसामुदयाः सन्तु त्वरया वगाह्य सहसमरं

अहिंसका अपि भारतवीराः
रणरङ्गाणां प्रथिताश्चतुराः
निश्चितसमराः खरप्रहारा जयन्तु सप्रसरं

स्वतन्त्रतोपासका वदामः
भवतां विजयैर्नात्र विरामः
रणे समाना जये समानास्तत्त्वमिदं रुचिरं

स्वतन्त्रराष्ट्रे न भवद्रिपुता
जये निबद्धा मिथो मित्रता
शान्तिजीवने मित्रे भुवने निवसाम प्रचुरं

सोहनीरागः । समरे सहभागिनी इमे द्वे राष्ट्रे आङ्ग्लभूमिर्भारत-भूमिश्च । विजयेऽपि तथैव द्वे स्वतन्त्रतावृते युक्ते ।

२९

१९४२ खिस्ताव्दे अगस्तमासे राष्ट्रसभया 'अपेत भारतेभ्य:' इति निर्धार: आङ्ग्लानुद्दिश्य घोषित: । स प्रस्तावो नायकेनैव उद्गीत: ।

अपेहि सदनान्मे
मा विश्वासो नो हि संयमे

श्वेता: श्रेष्ठा इति मन्यन्ते
इतरे हीना यदि गण्यन्ते
भवन्मतं महितं हि दिगन्ते
तस्मिन् नैव रमे

सुवर्णभूमे: संस्कृतिसरणी
उच्छ्रितचेतोविषाणहरिणी
चिरसमानमानवताधरणी
नाभिरता विषमे

समाजरचना स्वबान्धवानां
भिन्ना च भवेत् प्राचीनानां
एषु मतेषु च दुरधीतानां
विहरत मतिभ्रमे ५८०

भारतवसुधाया एतस्या
भवद्भिरहितं कृतं, निरस्या
अधुनाऽस्माभिरसौ हि समस्या
वयमुद्यता इमे

निर्गच्छेत न सामभाषणैः
स्यातापोह्याः शितप्रहरणैः
वयमहिंसकाः शस्त्रैर्मसृणैः
निपुणाः संग्रामे

तोडीरागः । आङ्ग्लैः निजदेशे भारतेषु च न्यायभिन्नता स्वीकृता तद्विदारणमत्र । स्वदेशे च विश्वासः प्रकटितः ।

३०

यत् हत्याकाण्डं धर्मप्रेममिषेण १९४६ खिस्ताब्दे समुद्भूतं तदुद्दिश्य—

बान्धवाः कलहाः कुत एते
रिपुचरिते महिते दुरिते

श्रुता स्मृता या चेतःशमना
रणे कारणं धर्मभावना
सा नु कथं त्वरते

अस्मत्कलहे परे शासकाः
व्याजवयस्या दक्षतक्षकाः
दंशे मोदन्ते

विभावनार्थं दरिद्रतायाः
अलं ह्येतया दायादतया
आचरिते गदिते

भाविसंपदः प्रतिष्ठमानाः
भारतभूमौ रिरंसमानाः
न पदं तु लभन्ते

अभियाम रिपुं सहसा निखिलाः
देशबान्धवा ध्येयसंकुलाः
रणभेरीनदिते

बागेसरी रागः । रिरंसमाना रन्तुं इच्छन्त्यः ।

शासनघटनाया उद्दिष्टानि प्रथमतः स्वातन्त्र्यप्राप्तिपूर्वमेव नायकेन प्रकटितानि । तानि इमानि—(१३-१२-१९४६)—

सार्वभौमता प्रथिता
लोकशासने स्वतन्त्रता

भारतभूमेर्विविधविभागैः
एकशासनाहितानुरागैः
स्वार्थाकाङ्क्षासर्वविरागैः
प्रकटितैकात्मता

प्रणीयते शासनविधिजातं
प्रतीयते भारतलोकहितं
प्रलीयते कलहानां दुरितं
परिषदथ संहिता

सत्तामूलं भारतजनता
सत्ताशाखा प्रजा विस्तृता
सत्ताफलमपि लभतां जनता
वयमतोऽत्र मिलिताः ६२०

अप्रगतानां पुरोयापनं
लघुसंख्यानां सर्वपालनं
दीनदलितजनसौख्याधानं
कृत्वा कृतार्थता

समतान्यायः सर्वजनानां
नित्यरक्षणं निजसीमानां
मनःशमं भुवि मनुजगणानां
कर्तुं वयमुद्यताः ६२७

दुर्गाराग: । परिषद् घटनासमिति: । पुरोयापनं अग्रगति: ।

Notes : सार्वभौमता=Soverignty, लोकशासन=Democracy शासनविधिजातं=Laws of Constitution, परिषद्=(Constituent) Assembly, अप्रगत=Backward (classes), लघुसंख्य=Minority.

३२

१९४७ खिस्ताब्दे जूनमासे एशियाराष्ट्रपरिषद् देहलीनगरे संमिलिता । तत्र 'एशियाभूमिः इतः स्वातन्त्र्यलालसायां सर्वराष्ट्रैः समाना, न हीना' इति नायकेन तदुद्घाटने उद्घोषितं—

तीची न भूमहिषी प्राचीनदासी
प्राची न दासी ६३०

द्वित्रिवर्षशतकानां
युरपावनिचरधनिनां
दासतां दुरवमानां
उत्सृज्य स उत्तिष्ठति एशियानिवासी

प्राचीना प्राचीयं
बिभर्ति संस्कृतिवलयं
पश्चिमया शापमयं
जीवनसंघर्षवनं प्रकाशितं; नाशीः

कृतिसमीरसहकार्ये
शमवहित्रसंसार्ये
उन्नतिमार्गे निर्धार्ये
स्याद धरणी हिततरणी, जनोऽयं प्रवासी

वयमपि तं सहभागं
जगदुत्कर्षे सुभगं
रणहीनं परमनघं
संदधाम सुमनसैव, नवरविः प्रभासी

पहाडीरागः । पश्चिमावनिसंयोगे विविधसंघर्षा एव प्रतीताः न शान्तिमार्गः । नवरविः एशियास्वातन्त्र्यप्रद्योतकः प्रभासी प्रकाशवान् ।

३३

१४-८-१९४७ मध्यरात्रे भारताः स्वायत्ताः । नायकश्च स्वतन्त्रभारतानां प्रथमः प्रधानमन्त्री । तदा कर्तव्यभारस्य सम्यग्विज्ञानं, उत्साहस्य च पराकाष्ठा प्रदर्शिते तेन–

घणघणघण्टा निशि निनादिता
स्वतन्त्रतोषा इयमुदिता
पारतन्त्र्यशृङ्खला छेदिता
स्वराज्यदेहलिराक्रान्ता

दैवायासीद् दत्तं वचनं
समाधेयमधुना तद् गहनं
संयुज्य करौ सखे धृतिपरौ
भाग्यायास्तु नतिर्विहिता

जवेन सौदामिन्या विभवः
अभियातीत्थं नः सोऽभिनवः
सस्मिताननं मूर्ध्ना नमनं
सभाजना स्यात् तस्य कृता

अधिरोहणपथसमाप्तिरेषा
तुङ्गे शृङ्गे स्थितिर्विशेषा
न तु विनिपातो न दृष्टिघातो
धन्या भव्या सज्जनता

सौख्यमरीचेः शान्त आतपे
दरिद्रताया दरी समीपे
नवे जीवने सहसोत्प्लवने
हृदयहितास्तु हि निर्भयता

भारतसुत, दासोऽयं बत ते
हिताय नित्यं सजत्रं यतते
मनोनिश्चिता तनोर्वाञ्छिता
भाग्यवन्दनेयं रचिता

केदाररागः । सखे भारतसुत भारतजनताप्रतीक ।

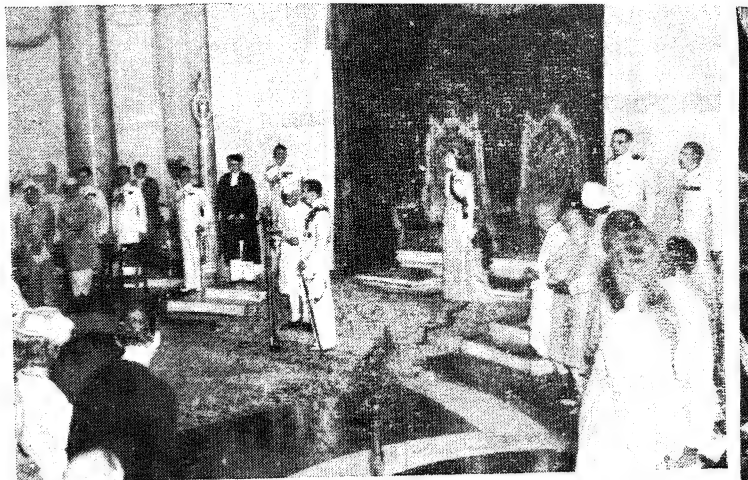
उत्तर-जवाहरः

पृष्ठानि ८३-१७०

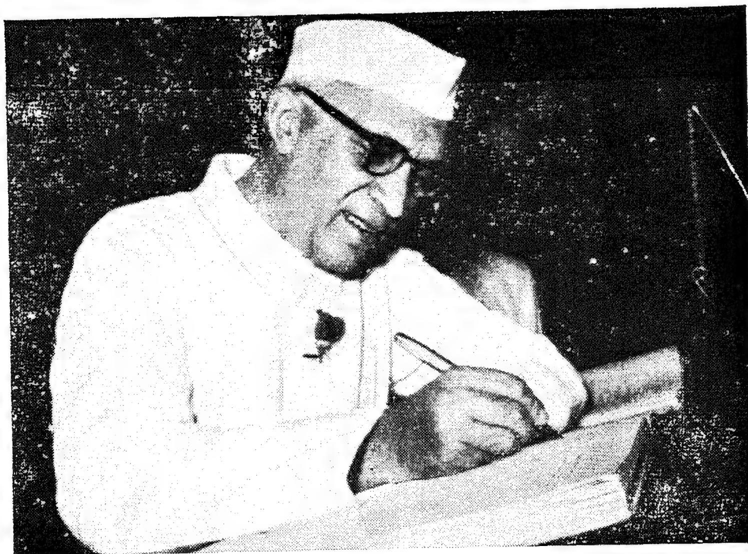
गीतानि ३४-७५

पङ्क्तयः- १-६४५

गीतानुक्रमः

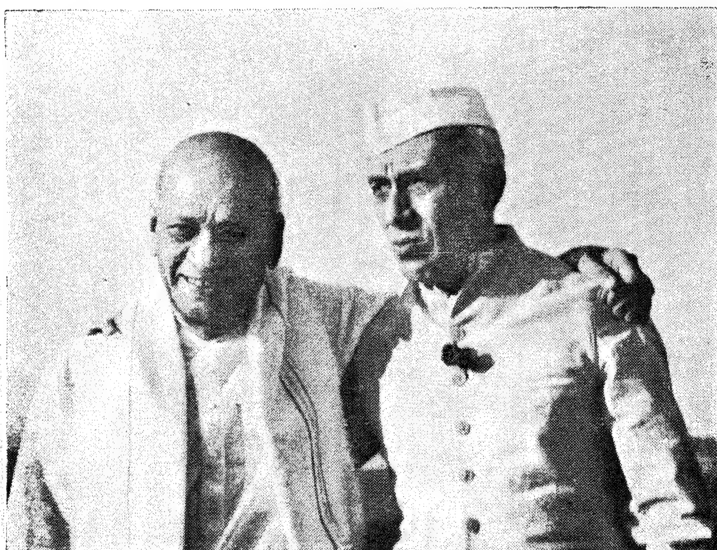
Taking the oath.
14–8–1947 midnight (Song 33)

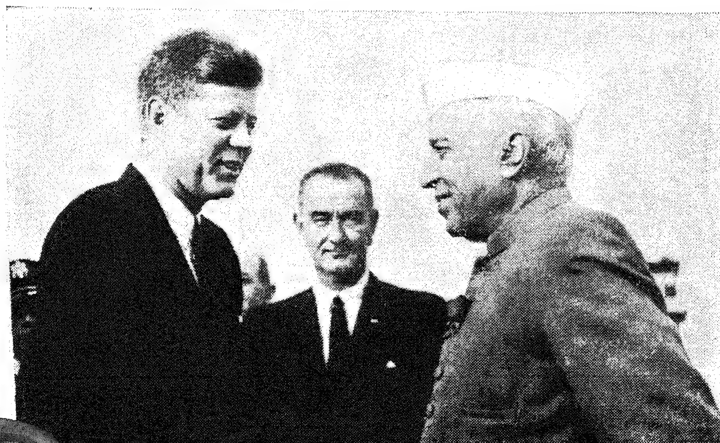
Signing the Constitution (Song 43)

Homage to Mahatma
(Song 36)

With Sardar. (Song 48)

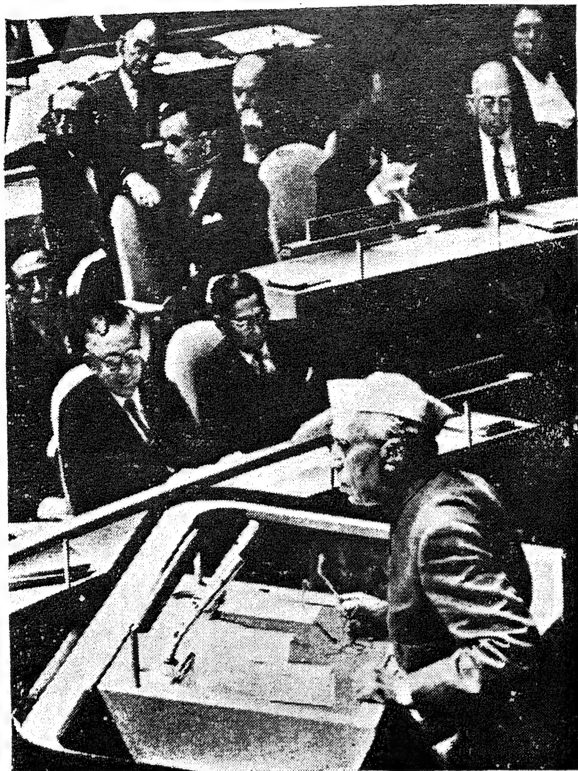

With
President
Kennedy

Inaugurating Bhakra Dam. (Song 56)

Bharata Ratna Nehru.

Before the United Nations (Song 67)

To the nation after aggression 1962 (Song 70)

३४

१५-८-१९४७ प्रथमो दिवसः स्वतन्त्रभारतजीवने । शपथग्रहणे समापिते राष्ट्रस्य संदिष्टं–

रथाङ्गनेमिरियं नियतेः
उपरिदशामधुना लभते

दास्यशृङ्खला बलात् खण्डिता
भारतवसुधा मुकुटमण्डिता
मन्त्रघोषणे रताः पण्डिताः
धातापि स्मयते

गङ्गा-कृष्णा-गोदा-यमुनाः
त्वच्चरणाहितविमलजीवनाः !
इयं मङ्गले क्षणे वन्दना
विजये स्वतन्त्रते

अस्माभिरितः स्वशिरोधार्या
कार्यधुरा संमता न हार्या
जनतापीडा सकलोत्सार्या
मन्मन उत्सहते

वचनं सुजनाः ! अद्य दीयते
सेवा भवतामङ्गीक्रियते
आमरणं व्रतमिदं तन्यते
हृद्ये मे चरिते

संपदासनो मङ्गलस्वनः
मोहवाहनो मार्गो गहनः
दीर्घश्वासौ, मदीयं मनः
विभवे न तु रमते

ध्वज उच्चैर्नो नित्यमेजतां
जनगणगीतं सदा गीयतां
राष्ट्रे निष्ठा हृदये ध्रियतां
भारतेषु जनते

बागेसरीरागः । एजतां पवने दोलायताम् ।

३५

अकस्मात् दुर्दैवप्रहारेण दिवं गतो महात्मा। तत्र विलापः-(३०-१-१९४८)

विभावरी दुरिता तिमिरिता
अस्तमितस्तेजस्वी सविता
व्यथिता विहता वयं प्रमुषिताः

गुरुणाधिगतं चिरं जीवनं ३०
द्रक्ष्याम इतो न शान्तिसदनं
नाप्यत उपदेशामृतवचनं
विगतो राष्ट्रपिता

नास्तमितं ननु तरलं ज्योतिः
चिरप्रकाशा तस्य दीधितिः
कोटिकोटिजनहृदयप्रीतिः
स्वतन्त्रतानिरता

क्रोधवशैः पशुसममाचरणं
नास्माभिरिदं चिन्त्यं मरणं
शौर्यनिश्चयाऽऽभृतसंसरणं
अस्तु मतिः सुहिता

महासंकटे न सन्तु कलहाः
देशोन्नत्यां नित्यदुःसहाः
करोतु भूमेर्भूत्यै स्वाहा
सर्वस्वं जनता

मया जीवनं बत समर्पितं
स्वर्गतगुरुशपथेन निश्चितं
राष्ट्रविभवसंवर्धननिहितं
कृतिरतोऽनवरता

बसंतरागः । पशुवदाचरणं एव मनुजतामरणम् ।

३६

महात्मने श्रद्धाञ्जलिः ।

स्तोत्रे न समर्थाः
महात्मतायै श्रद्धा व्यर्थाः

सरस्वतीयं प्रयतते वृथा
न शब्दकोशा अर्थवाहकाः
गर्जन्तः स्तनितैर्बलाहकाः
तैर्न गीर्यते विद्युल्लेखा
विरचिता तु गाथा

अस्तमिता भुवनैकसत्कथा !
कथं खलु स्यादस्तंगमनं
म्लाने कमले ननु न विलयनं
परिणमते नच परिमलहानं
कीर्तिरथानाथा

विफलप्रस्था स्मारकसंस्था
हृदये हृदये यस्य निवसनं
दिवसे दिवसे यस्य चिन्तनं
पदे पदे यदि तत्स्मृतिचिह्नं
कुतः स्यादनास्था

कण्टकास्तृतो न इतः पन्था
तथापि न प्रभवेद् दुरिततमः
रवेर्मज्जने संध्यानियमः
नापि संभवेद् दिशां संभ्रमः
दीप्तिरियमवितथा

न बलस्तूपाः संप्रति सार्थाः !
चरित्वा त्वहिंसासोपानं
स्मृतिचैत्ये नो विहारवसनं
जनकल्याणं स्यान्निर्वाणं
जीविकास्तु सार्था

कलिंगडारागः ।

३७

स्वातन्त्र्यस्य प्रथमे वर्धापनदिने नायकोक्तिः ।

स्वतन्त्रभारतवीराः
जाग्रत, उत्तिष्ठत, संनह्यत
प्रतीक्षते वः कार्यधुरा

स्वराज्यलाभे नैव समाप्तिः
कार्यवनानां विपुला व्याप्तिः
निकषे निहिता भवतां दीप्तिः
रणरङ्गणशूराः

शान्तिसंगरः परं विभिन्नः
अपकृत्युपकारो ह्यापन्नः
अविधेयो देशः संपन्नः
रुचिरवचनकीराः !

नैताऽस्माकं ब्रह्मविलीनः
अधुनोत्कर्षो ननु नोऽधीनः
तिष्ठतु कोऽपि न वृत्त्या दीनः
भवाम भो धीराः

नासौ समयो विसंवादिनां
पृथक् सृतानां प्रतिनादानां
मिथः सहायाः स्याम, कामनां
विन्दाम हि सहचराः

जनसेवायां विभूतिसमरे
नरो नरो वीरोऽस्तु प्रखरे
विस्मयाकुला निवसन्तु परे
लसन्तु विजयस्वराः

अडाणाकानडारागः।

३८

संयुक्तराष्ट्रकुलसभायां (United Nations Assembly) यद् भाषितं (३-११-१९४८) प्रथमोपस्थितौ तदिदं–

समुदितो निर्मम: संगम:
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

नानादेशानां प्रशासिन: !
युतराष्ट्रमहासभावेशिन:
मनुजश्रेय:संविवर्धिन:
संतोष: परम:
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

ध्येयमुदारं ध्रुवं लक्ष्यितं
यतामहे तत्कृतेऽनवरतं
साधनं तु यदि शुचि न रक्षितं
भुवि राजेत तमः
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

समरे हिंसा दुःखं द्वेषः
रणपरिणामे न कस्य तोषः
पुनर्योधनं चिरसंघर्षः
अयमाहवनियमः
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

जनस्य नान्नं नापि च वसनं
न सुखस्पृष्टं तस्य जीवनं
कस्मादत्र तु नीतेः पठनं
न तेन दुःखशमः
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

अखिलां पृथिवीं ग्रसते भीतिः
भवतु निरासे सभायाः कृतिः
जीवतु सुमना मानवजातिः
सकल एष धर्मः
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

वचने मर्यादातिक्रमणं
यदि चेत् स्यात् तस्य तु विस्मरणं
सर्वसमतया नाश्यतां रणं
शब्दानां विरमः
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

दरबारीकानडारागः। निर्ममः स्वार्थरहितः। प्रशासिनः संबोधनम्। संयुक्तराष्ट्रसभाध्येयं युद्धपरिहारः। सकलो धर्मो मानवभीतिनिरसनं एव भवतु। सर्वसमता वर्णादिवंशादिभेदरहितता। सर्वजगद्धुरीणान् उद्दिश्य इदं वचनं, अतः नम्रतासूचकम्। सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः इत्यस्य पुनरुक्तिरत एव।

३९

भारतमानचित्रं वीक्ष्य--(५-१२-१९४८)-

विलोक्यतां भारतचित्रं

शक्तिमतीयं हिमनगमाला
त्रिसागरीयं संभृतसलिला
तथापि जनता निर्धनाऽबला
कथमिदं विचित्रं

या काचिच्छक्तिर्विनियुक्ता
संहारे सा जनरुधिरात्ता
विभववर्धने न सोपयुक्ता
कियदिदं चरित्रं

भूतकालभर इयानसह्यः
भविष्यदुत्कर्षः संग्राह्यः
वर्तमानसमयोऽनिर्वात्यः
भवतात् नो मित्रं

न स्यादधुना कुतः प्रमादः
विज्ञानभृतोऽस्तु संप्रसादः
रचनीयो भूतेः प्रासादः
चरताच्च खनित्रं

भवतु दुस्तरो महासागरः
वहतु प्रसभं प्रभञ्जनभरः
परित्यजतु मा कदासौ करः
संवृतं वहित्रं

देसकाररागः। हिमाद्रिः सिन्धवश्च कार्यशक्तिसंपन्नाः। न सा शक्तिर्भूतकाले देशकार्ये योजिता। अधुना तु विज्ञानसहायतया तत्करणीयमेव इति भावः।

Notes : शक्तिः = (Industrial) power.

४०

अस्मिन् देशे कार्यशक्तिरस्ति तथापि कार्यरतेः बहुशः अभावः एव कार्यकर्तृषु दृश्यते इत्युच्यते—(२८-१-१९४९)

कार्यरतिर्विरला
संचरति मतिः स्वैरं तरला

देशे विचरति विपुलं दैन्यं
कृतिस्तम्भनं कुतोऽभिमान्यं
कार्यकारिणां सकलं सैन्यं
जनपीडावारणेन धन्यं
नीतिरियं सरला

को नु प्रश्नः कार्यच्युतितः १६०
मनुजजीवने भवति निरस्तः
प्रश्नाज्ञाने प्रतिवचः कुतः
सम्यगधीते विलीयतेऽतः
समस्याऽपि जटिला

मृतो न कश्चित् कृतिबहुलतया
निधनमपि वरं राष्ट्रसेवया
नश्यन्ति जनाः सदालसतया
न मुक्तिलाभो निष्कर्मतया
नियतिगतिः कुटिला

साध्यं जनतासुखदजीवनं
राध्यं भूत्यै नवविज्ञानं
बाध्यं विषमं धनविभाजनं
रोध्यं हिंसात्मकं साधनं
सन्तु जनाः सबलाः

इतिहासे यदि सुवर्णाक्षरं
लेख्यमथ तदा जीवनसमरं
विहाय यानं नैवं रुचिरं
युद्धं मानय जीवनाध्वरं
विजयश्रीः सफला

भैरवरागः। सर्वेषां तरला मतिर्वाग्विहारे रमते न तु कृतौ। कृतिस्तम्भनं कार्यविरतिः। न तथा प्रश्ननिर्णयः। अधीते सति। मानवेन कष्टकृतिः कार्या इति कुटिला नियतिगतिः। राध्यं उपयोज्यं आराध्यं इति यावत्। युद्धं कार्यविजये, न शस्त्रैः रणाङ्गणे। सैव विजयश्रीः सफला न रणलब्धा।

४१

स्वातन्त्र्यस्य द्वितीये वर्धापनदिने—(१५-८-१९४९)-

नावसितं राष्ट्रकार्यं
यान्तु जना आयान्त्वविचार्यं
राष्ट्रजीवनं संततमूर्ध्यं

समरेऽस्माकं यो निर्धारः-
यश्चोत्साहः श्रद्धाधारः
यो विश्वासोऽभूदनिवारः
तैरधुना समवतार्यं

भूमिर्महतीयं हि विस्तरे
रचितमद्भुतं भूतदुस्तरे
करवाम पुनः किमपि गोचरे
सर्वजनैर्विनिर्धार्यं

राष्ट्रपिता नेता यदि विगतः
कार्यधुरा वोढव्या हि ततः
समरे देहानर्पितवन्तः
नेदं स्यात् स्मारणीयं

स्वावलम्बने निश्चितोन्नतिः
मैत्रे नास्तु च याचकवृत्तिः
स्वतन्त्रतायाः सबलैर्गुप्तिः
मनसीदं सदा कार्यं

स्वराज्ये तु कर्तव्यदक्षता
स्वयमनुसार्या नित्या वितता
यदि संभूतिर्दृढं विरचिता
दूरमितो न हि ध्येयं

रागेश्रीरागः ।

४२

यन्महात्मना स्वराज्ये उद्दिष्टं घोषितमासीत् तत्साधने सर्वे वयं सैनिका यथाशक्ति कर्तुमर्हामः । (३१-१-१९४९)

नयनान् नयनादश्रुधारा
हार्या भुवने गुरोरुदारा
मतिरासीज्जीवने सादरा
शक्तिरितो मयि कुतो ह्यपारा

तथापि किंचित् कर्तुं यतते
अयं जनो निजगुरुमनुकुरुते
क्लेशान् पीडा जगति न सहते
सर्वास्तु कृतिः शान्तधीरा

नवखण्डैरपि भूरखण्डिता
दुरितभरेऽपि तु विसंवादिता
इतिहासं घटयितुं संगता
रणवाणीं संदधति वीराः

न चैशियागतिरुक्ता नीचैः
नान्येषां मतिरुदिता वोच्चैः
द्वेषालिप्तैश्चित्तैर्विकचैः
मानवसेवा स्यान्निर्भरा

गतकालभरं त्यजाम सर्वे
आशां वृणुमो भविष्यति नवे २२०
दिष्ट्या यत्नं ध्येये विभवे
साधनशुचिता विहिता स्थिरा

नैकस्येदं विशालकार्यं
सौहार्देन हि तत् स्वीकार्यं
परंपराजनितं जनधार्यं
सर्वसैनिका नियतेः कराः

मांडरागः । चतुर्थचरणे मात्रोनत्वं पठनवैविध्यार्थे ।

Notes : Mahatma had announced that he would like to wipe the tears from every eye.

४३

२६-१.१६५० दिनाङ्के सार्वभौमं प्रजासत्ताकं भारतराष्ट्रं घोषितम्।
सेयं घोषणा–

प्रजासत्ता प्रतिज्ञाता प्रयत्नैरद्य सा प्राप्ता
जनानां धर्मवर्णानां समाना मान्यता दीप्ता

विकासे भारतीयानां
निरासे व्यर्थवादानां २३०
लप्स्यते साधनं सर्वेदक्षता स्यादियं विहिता

जनाः सर्वे नयागारे
समाना रक्षणाधारे
कुतोऽप्यन्यायशङ्का स्यात् समूला सत्वरोत्खाता

सर्वभाषाभिवृध्द्यर्थं
प्रयत्येताखिलैः सार्थं
कथां आख्यायिकाः श्रेष्ठा विरच्यन्तां भुवि ख्याताः

नरैर्नार्योऽपि पर्याप्ताः
इतो मान्या हि नायत्ताः
इयत्ता भागधेयानां समन्वेष्टुं विनिर्मुक्ताः २४०

इमे वेदा अमी देवाः
इमा विद्या इयं सेवा
इमाः सीमा अनुत्क्राम्या इमे प्राणाः स्वराज्यस्थाः

कामोदरागः । सप्तमात्रकः तालः । घटनावैशिष्ट्यानि तथोद्दिष्टानि च व्याहृतानि । इयं घटना एव वेदादिसर्वप्रमाणा ।

४४

परराष्ट्रसंबंधे यानि तत्वानि प्रथमतः एव दृढीकृतानि नायकेन तानि एव पुनः प्रोक्तानि । १७-३-१९५० दिने ।

परदेशैर्मित्रता
भारतनीतौ प्रथमं विहिता

दास्यमोचनं प्राचीनानां
न संमता सत्ताऽन्यजनानां
स्वायत्तत्वे यतमानानां
निरन्तरा नो भ्रातृता

वंशधर्मभेदेन मानवाः
उच्चनीचतां सर्वबान्धवाः
न भजेरन् न सहेरन्नथवा
विचारसरणी निश्चिता

अपक्षस्थितिः सततमभिमता
बलवृन्दैर्नो न संबन्धिता
धीस्वातन्त्र्ये चैकनिष्ठता
वृता भाषिता स्थापिता

मध्यस्थत्वं विवादोद्भवे
समस्यानिरासो न चाहवे
संवदनं मतभेदसंभवे
विभूतिरीतिर्मानिता

मानस्थानं शासननीतौ
एशियासुतानां भवेत् क्षितौ
सुखिनः सर्वे सन्तु संगतौ
नेच्छन्त्यन्यद् भारताः

शंकराराग: । स्वयंनिर्णयः, समानता, सर्वपक्षालिप्तता, युद्धरहितता; एशिया-महत्त्वं च एतानि तत्त्वानि प्रथममेव वृतानि । नाद्यापि पञ्चशीलं जनितमासीत् ।

४५

संस्कृतिव्याख्यानं ६-४-१६५० दिने ।

केयं दीक्षा काऽस्या व्याख्या या राष्ट्रे संस्कृतिः
वर्ण्यते का तस्या आकृतिः

हिमालये वा सिन्धुतले वा भवति तदीया स्थितिः
वर्तते नरे नरे का मितिः
युगे युगे सा किमेकरूपा परिवर्तैर्वा गतिः
कथं वा ज्ञेया तत्संगतिः

ननु धर्माचारे तस्यास्तत्त्वं हितं
तद् धर्मेण रणं कथं भवति परिणतं
ननु समाजसंघर्ष एव वा तत्कृतं

अनुभूतौ वा विज्ञाने वा संकलितैषा श्रुतिः
प्रणीता केन च मुनिना स्मृतिः

क्षुधापीडिता सदनविरहिता भवति जनानां ततिः
संस्कृतेरेषा नु फलश्रुतिः
धैर्यधरा वा भीतिपरा वा संस्कृतिशूरा क्षितिः
भवेत्तत् जानीयात् सन्मतिः २८०

या द्वेषं शाम्यति भुवनेऽस्मिन् निजबलैः
यां भीतिः स्पृशति न कुतर्कितैश्चञ्चलैः
या मता प्रसादोऽर्जितो हि सुजनैः खलैः

सैव ज्ञप्तिर्भवेत्संस्कृतिः सदैव तस्याश्रितिः
तयैव हि जनजीवननिश्चितिः

जंगलारागः । द्वेषभीतिरहिता ज्ञप्तिः संस्कृतिः ।

४६

नवसंशोधने खलु विज्ञानस्य पुरोगतिः । तस्या उपयोजनेन च अस्माकं प्रगतिः । अतः पुराणनूतनयोः समन्वयः साध्यः इति घुष्यते । (२२-४-१९५०)

विज्ञानकृता सा पुरोगतिः
सर्वदा प्रणेया नवविवृतिः

रूढिप्रियता समाजरीतिः
रूढिभञ्जनं विज्ञानगतिः
कथं साध्यते द्वयोः संगतिः २९०
संघर्षेऽस्मिन् निहिता प्रगतिः

भयदापत्तिर्यद्यापतिता
तदैव विज्ञानस्य जागृता
दीप्तिर्नाशे भवति नियुक्ता
कष्टैषा बत मानवनियतिः

विज्ञानभृतं कार्यं सुकरं
तेन हि भूतिर्याति विस्तरं
विदिता रीतिस्त्वेति सत्वरं
कम्पते प्रसुप्ता मनःस्थितिः

साधु न सर्वं भवति पुराणं
नवमपि नूनं रुचिरं निपुणं
करोतु यत्नैर्ग्रहणाग्रहणं
पूर्णतां प्रस्थिता नरजातिः

प्रगतिपथे ननु नवानुभूतिः
गमयति या तमसो नो ज्योतिः
कण्टकिते स्याद् दृष्टिजागृतिः
निमीलिते ननु नयने विहृतिः

भयावहं न तु नवविज्ञानं
तत्स्वीकरणं भवतु नन्दनं
अज्ञानलये कुतः शोचनं
स्वागते हि मुदिता रता मतिः

शंकराभरणरागः। विज्ञानस्य विशेषप्रगतिः युद्धादिभयावहापदि एव भवति इति मनुजदैवदुर्विलासः। विदिता रीतिः नित्याचरिता रूढिः। विज्ञान-ज्योतिरपि दृष्टियोजकस्य एव पथि कण्टकान् दर्शयेत्।

४७

आरोग्यसंवर्धनेऽपि नवीननिदानपद्धतिः नवभेषजोपयुक्तिश्च अवश्ये इति प्रतिपाद्यते । (३१-८-१९५०)

ओषधीनां निधिः
आरोग्यानां प्रतिनिधिः
भारतचन्द्रः क्षेमप्रणिधिः

चरकसुश्रुतादिभिरारब्धं
तस्य फलं वरमधुना लब्धं
निर्झरमूलो ननु विस्रब्धं
संहितोऽम्भोनिधिः

विज्ञानं पाश्चात्यैर्युक्तं
भेषजजातं नवं निर्मितं ३२०
आयुर्वेदे यदि तदाहृतं
मणिकाञ्चनसन्धिः

वायुपित्तकफनिदानप्रथा
न संमता स्यादितः सर्वथा
कुतोऽभिमानः संभवेद् वृथा
शममेतु व्याधिः

विनाप्यधीतिं केचन भिषजः
तैश्च दूयते सर्वसमाजः
दण्डनैरसौ नृशंसशठजः
वार्यतामुपाधिः ३३०

आरोग्ययुते परमनाविले
निरामयेऽथ क्रीडालीले
सुखदजीवने संसृतिसलिले
प्राप्यतां समाधिः

जौनपुरीरागः ।

४८

१५-१२-१९५० दिने चिरसहकारी 'श्री वल्लभभाई पटेल' दिवं गतः ।
तमुद्दिश्य–

विगतो विनेता प्रणेता
अयि भारतानां महितो हि नेता

सहचर आसीत् समरे दीर्घं
कृतमनेन सारथ्यमनर्घ्यं
स्नेहजातमथ भवति तु मोघं
दीपिकोपशान्ता ३४०

आसीद्वयसा गुरुर्मदीयः
परिवृतवान् मां सदा स्वकीयः
कृन्तितोऽद्य मे करो द्वितीयः
चपलेयं पतिता

क्रुतमध्ययनं द्वाभ्यां प्रवरं
गुरुचरणसमीपं निरन्तरं
स्वतन्त्रतादक्षिणा निर्भरं
गुरवे निवेदिता

प्रबलितैकता स्वतन्त्रतायाः
अद्वैतं प्रथितं जनतायाः
वज्रमुष्टिहननं हिंसायाः
रीतिरियं चरिता

पुष्पाञ्जलिमिह समर्पयेयं
शिलालेखसमजीवनकार्यं
कणे कणे भूमिर्दिशतीयं
भागधेयधाता

मालगुंजीरागः। पुष्पाञ्जलिमिति। पुष्पाञ्जलिं समर्पयेयं तस्य स्मृत्यै। इयं भूमिः कणे कणे तस्य जीवनकार्यं दिशति। भागधेयस्य धाता विगतः इति अन्वयः।

४९

बालकान् प्रति । (२६-१२-१९५०)

जगति बालकाः संचरत
विश्वसुन्दरीं लोकयत
वने वृक्षराजिर्विततता
गिरयः शृङ्गोन्नताः स्थिताः

विविधरूपगुणवर्णानि
स्मयन्ते कथं कुसुमानि
विहंगमा विटपान्तरिताः
रवन्ति मधुरं हर्षभृताः

ऋतुचक्रे सृष्टिदेवता
नानावेषैः परिनर्टिता
शरदि शाद्वलं नववसनं
हरितं मोदयते नयनं

नवपल्लवकं तामरसं
वासन्तिकमस्ति च सरसं
वर्षाकाले निर्झरिणी
क्रीडन्ती गिरिभुवि तरुणी

भीतिं चित्ते मा कुरुत
वने पुनर्नयनं तनुत
कौतूहलजिज्ञासे ते
भवतां बालाः समाहिते

कालोऽयं क्रीडालोलः
पश्यतु देशं प्रतिबालः
समागते यौवने ततः
पन्थाः सेवाया भ्रान्तः

आनन्दभैरवीरागः ।

५०

विंशतितमं शतकं अर्धसृतम् । (३१-१२-१९५०)

अर्धशतकं सृतं समानां
लुप्तं कालोदरे मन्थकं

युद्धमण्डितं युद्धदूषितं
शान्तेर्मृगजलमत्र न पीतं
तृष्णावाञ्छाक्षुधापरीतं
आशाभञ्जकं

राष्ट्रे भुवने संघर्षकथा
कथं निवार्या केनचन पथा
सुखदकामनाघोषणा वृथा
नैतत् साधकं

दृढनिश्चयबलमन्तःकरणे
दुर्दम्याशा जगत्कारणे
विश्वासो भाग्यसूर्यकिरणे
पथि तद् रोचकं

शान्तिपथे नच मानदूषणं
क्षमा भवति वीरस्य भूषणं
क्रोधद्वेषादिपुरःसरणं
कार्ये घातकं

देशरक्षणे भवत्सेवकः
सहायताया अयं ग्राहकः
प्रार्थयते बलमेवमेककः
भवतां तारकं

जयजयवन्तीरागः । समानां संवत्सराणां ।

५१

युद्धवर्जनं दीनजनतासंगोपनं राष्ट्रधुरीणानाँ अग्रिमं कर्तव्यम् । युतराष्ट्र-सभायां (U. N. Assembly) प्रतिपादितं एतत्– (१२-१-१९५१)–

शान्तिरक्षणे संस्कृतिरक्षा
परिहार्यतः संगरदीक्षा
याच्यते मयैषा खलु भिक्षा

शूरैर्हि शमो मनसि निधेयः
शस्त्राघातः सदैव हेयः
क्रोधः क्षान्तेर्बलैर्विजेयः
बलिनामेषा सत्त्वपरीक्षा

मृत्युशासने जगद्बान्धवाः ४१०
भीतिपरीता वीरपुङ्गवाः
नाशहेतयो मरुदधिकजवाः
निरन्तरं तासां प्रतिवीक्षा

एशियावनिर्यतो जागृता
मानवसंख्या तत्र याऽमिता
मा भूच्चरितार्थस्य दीनता
तस्याः केवलमेषापेक्षा

करः सदा सौहार्दे सज्जः
भवतु केऽपि ननु संकटभाजः
श्रीमांस्तिष्ठतु तत्र सलज्जः
करोतु नैव तु मैत्र उपेक्षा

एका ज्वाला वह्निनिःसृता
दग्धुं विश्वं सर्वसमर्था
जलनिधयो न शमे पर्याप्ताः
अद्यतोऽप्यतो भवतु हि शिक्षा
युद्धवर्जिता प्रश्नसमीक्षा

धानीरागः ।

५२

युध्दे न कस्यचन कल्याणं । वर्जनीय एव स मार्गः (११-८-१९५१)

समरेऽधिगतं नैव कल्याणं
हानं ध्वसनं प्राणमोषणं
मिथो रोषणं द्वेषपोषणं
नैव कल्याणं नैव कल्याणं ४३०

संपद् राष्ट्रे श्रमैरर्जिता
श्रमिषु स्यात् सा समं विभक्ता
रणैरन्यथा यदि विनाशिता
नेदमुद्धरणं नैव कल्याणं

जयेन वा नन्वपजयेन वा
विनाशरीतिः समरे सर्वा
विपद् विजयिनो भवत्यपूर्वा
नास्त्यतस्त्राणं नैव कल्याणं

महाप्रयत्नै : प्रकल्पबन्धाः
रचनीया वा यन्त्र–कबन्धाः
अन्ननिर्मितौ कृताः प्रबन्धाः
तेषां हि हरणं नैव कल्याणं

विध्वंसकशस्त्रैर्विनाश्यते
क्षणेन, यन्नर आयुषि कुरुते
अतो न युद्धे बुद्धी रमते
नो मनोरमणं नैव कल्याणं

युद्धेनार्जनरीतिरुज्झिता
अस्माभिर्ननु चिरं वर्जिता
शान्तिमार्गपरगतिः समुचिता
किं नानुसरणं तत्र कल्याणं

सारंगरागः ।

५३

समाजकल्याणप्रकल्पा ग्रामे ग्रामे प्रारब्धाः । (७-५-१९५२)

क्रान्तिनिनादो ग्रामजीवने प्रसरतु मारुतगतिः
इयं सा स्वतन्त्रतासंगतिः

अज्ञानं विपदुदयं रक्षः
वक्षोभङ्गे तस्य तु दक्षः
रामशरो विज्ञानप्रकरोऽनेन भवेत् प्रगतिः

शस्यसमृद्धा भूमिः प्रथिता
कथं तु जनता क्षुधापीडिता
रामफलं विज्ञानलाङ्गलं तेन संभवेद् भूतिः

अनामये गङ्गायाः सलिलं
नालमिदानीं स्वयं केवलं ४६०
रामधनं विज्ञाननिदानं तेन हि नः सुस्थितिः

जनतोत्कर्षनियोजनभव्या
ग्रामे ग्रामे समाजसेवा
रामजनो विज्ञानमण्डनो यातु पुरः संप्रति

वर्षसहस्रपुरोगतिहीनां
समाजोन्नतिं प्रणीयमानां
रामनाम विज्ञानसामतः सफलां संधास्यति

विलावलरागः । विज्ञानेनैव प्रगतिः इति भावः । रामशरः रामबाणवत् अमोघः । फलं लाङ्गलफलं कृषिपरिणतिर्वा । रामफलं अभिरामं फलं यस्य । विज्ञानकृतनिदानं मनोरमधनं । केचित् हरिजनाः सर्वे एव तु रामजनाः भारतीयाः । विज्ञानसाम्ना गीतं रामनामसूक्तं सफलतां वितरेत् ।

५४

श्रमैरेव स्वातन्त्र्यसाफल्यम् (१-११-१९५२)

संपन्नाधिगता क्रान्त्या
वना श्रमं भूम्या क्रन्दन्त्या

स्वराज्यलाभे सर्वसमस्याः
स्थिताः पुरो नो विजृम्भितास्याः
न वादजातैस्तास्तु निरस्याः
कार्यभरैर्भृत्याः

निर्मित्या संपदां समृद्धिः
समविभाजने तासां वृद्धिः
तत्र धीयतां सकला बुद्धिः
विरमत मा श्रान्त्या

किं न्यूनत्वं श्रमकार्याणां
विना श्रमैर्नंच भवो नराणां
स्वेदजले बलमपीश्वराणां
अधुनालं क्षान्त्या

शासनकर्मचराणां सेवा
कुशलतया विहिता स्यादथवा
नार्हन्त्येतेऽलसस्वभावाः
देवपदं दैत्याः

अनशना हि संचरन्ति शिशवः
तेषामविता को नु केशवः
दरिद्रतानाशार्थमाहवः
अपेत्वियं कृत्या

तिलककामोदरागः । भृत्याः पूरणीयाः ।

५५

पुराण-नवीनयोः समन्वयः अवश्यः ।

शकटो वृषभान्वितः पुराणं
भूमा अस्यां हि वाहनं
तैलेन्धनवत् तथा प्रवहणं
गगने यानं हि विमानं

अधिभौतिके सुधारणाया
विविधाङ्गानां प्रसादनं
नवा यन्त्रणा नवं साधनं
अपसारयति प्राचीनं

परमाणुयुगे जीवनधारा
सूक्ष्मा गहना वहतीयं
मानवचरिताकाङ्क्षितजाते
क्षितिजेऽभिनवे द्युतिवलयं

कुटीरोद्यमाः शकटसमाना
ग्रामे ग्रामे वर्धन्तां
अण्वग्निगृहं विमानकल्पं
शक्तिं जनयत्वपरिमितां

कर्मचारिणां नवानुभूतिः
देशकार्यनिरता भविता
नवसंपत्–समविभक्तिगीता
प्रसरतु सा जीवनकविता

विज्ञानभृता नवा योजना
तथा कल्पना प्राचीना
समन्वये स्यात् सर्वोदितता
संसारेऽत्र समीचीना

मिश्रकाफीरागः । सर्वोदितता सर्वोदयवत्ता ।

५६

नवे युगे नूतनानि श्रद्धास्थानानि । विज्ञानयुगे विज्ञानचमत्कृतानि जनहितस्थानानि श्रद्धामन्दिराणि । (८-७-१९५४)

श्रध्दास्थानं नमनभाजनं विवर्तनीयं प्रतिदेवं
नवे युगे मन्दिरं नवं

कैलाससरं शतद्रुनीरं नङ्गलबन्धे संकलितं
राष्ट्रजीवने प्रवाहितं

महाप्रकल्पं चिरसंकल्पं सहृर्षचित्तं बिलोकये
मोदे विज्ञानज–विजये

स्वप्नचिन्तनं सत्यदर्शनं ज्ञातं जनहितवृद्धिकरं
तृषितधरा लभते नीरं

धर्मायतनं देवायतनं वर्तमानकालीनमिदं
लोकवृन्दकल्याणपिदं

समरकम्पिते दुःखविभक्ते राष्ट्रे पुनरुत्थानमिदं
पश्यत रचितं महाह्लदं

नवं जीवनं श्रमैःपावनं जना लभन्तां शान्तिपरं
विन्दन्तु बलं कार्यकरं

निजकर्तृत्वे धीश्रेष्ठत्वे विश्वासेन हि महत्तरं
लभामहे प्रोत्साहभरं

श्रमसाफल्यं हृतवैकल्यं स्फुरणं कार्ये पुनर्नवे
नयनमाहितं नवविभवे

श्रध्दास्थानं नमनभाजनं विवर्तते कालक्रमतः
नयमोऽयं प्राज्ञानुमतः

कल्याणरागः । कैलासपरिसरात् निःसरति इति कैलाससरं ।

५७

परराष्ट्रनीतौ विख्यातमिदं पञ्चशीलं (१७-६-१६५५)।

विहितमिदं पञ्चशीलं
उदितं सलिले नवकमलं

परस्परं सीमाः सदाऽऽदृताः
निजप्रदेशे सार्वभौमता
मान्यमादिमं नीतिदलं

मिथोऽभियानं नाङ्गीक्रियते
रणावलम्बो न संमन्यते
मतं द्वितीयं चरितबलं

अन्तर्गतशासने न कार्यः
हस्तन्यासो नित्यनिवार्यः
वृतं तृतीयं दलममलं

मान्या सर्वेषामपि समता
अस्तु मिथो लाभे मती रता
चतुर्थमेतद् बन्धबलं

सर्वेऽपि समं जीवाम शमं
न स्यादेवं कुतोऽपि विषमं
पञ्चमं मतं वरशीलं

राष्ट्रधुरीणैराचरणीयं
नीतिपथे शीलमिदं सदयं
शान्तिरवतरेत् क्षितावलं

अहीरभैरवरागः।

५८

युवकान् प्रति (२३-१०-१९५५)

कि वचनैरिह ? कृतिः समर्था
केवलशब्दा गदिता व्यर्थाः

युवकाः ! प्रवसत पृथिवीगोले
पश्यत भुवनं संगतमूले
भवतां नयनैं दक्षविलोले
मधुरेयं गाथा

न कोऽपि पूर्णो न वाऽपि मुक्तः
सर्वः स्वार्थे प्रसादभक्तः
जगतीरङ्गे यो हि विरक्तः
नेयं तस्य कथा

स्वदेश एव श्रेष्ठा वसुधा
मन्यन्तां सर्वे स्नेहान्धाः
तत्त्वं जानन्त्येव ते बुधाः
अभिमानो हि वृथा

भारतीयजनता प्रतीक्षते
भव्यदिव्यतप उत्कर्षकृते
कृतज्ञतायां सुकृती रमते
माऽऽकाङ्क्षा व्यर्था

चमत्कृतिर्नच भूतिसाधनं
तरुणैः कार्यं श्रमस्वेदनं
कुरुते नित्यमनुग्रहदानं
तेन यशःश्रीः पथा

जोगकंसरागः ।

५९

राजनीतेश्चतुःसूत्री स्वयमभिप्रेता निर्दिश्यते (२-१९५६)।

चरितचतुःसूत्री विधात्री
यया मण्डिता स्वयं धरित्री

समाजवादो लोकशासने
संपदुद्गमः सति नियोजने
समतादृष्टिस्तद्विभाजने
मन्त्रो गायत्री

न धर्मभानं भवेच्छासने
विविधा पूजा सदने सदने
समता सर्वस्मिन् सभाजने
षड्जवती तन्त्री

उच्छ्रितं भवेज्जीवनमानं
जाजनानां विपुलं ह्यन्नं
एवं क्रान्तिं विना हि हवनं
अयं जनः सत्री

व्यक्तिगौरवं प्रतिसंधेयं
व्यक्तिविकासो नित्यं ध्येयं
जीवनं भवेत् सर्वनिर्भयं
गगने नु पतत्री

भारतैर्वृता शासनसंस्था
सूत्रचतुष्टयविनिहितनिष्ठा
सेवामङ्गलसङ्गप्रस्था
जनवत्सलधात्री

दुर्गाराग: । नियोजनार्जितसंपत्समविभाजनं सर्वधर्मसमतादर्शनं उच्छ्रि जीवनमानं निर्भयं व्यक्तिविकसनं चेति चतुरङ्गरीतिः शासनध्येयभूता ।

६०

लोकमान्यतिलकस्मृतिवन्दनं । (२८-७-१९५६)

नमामि लोकमान्यतां
क्षणे क्षणे पुनः स्मृतां

स्वराज्ययुद्धदीपितां
युवकहृदयपूजितां

प्रबलबुद्धिसागरां
भगवदुक्तिविस्तरां

ध्रुवनिवासमण्डनां
मृगयुगप्रवाचनां

तुङ्गदुःखपर्वताः
येन लीलया वृताः

भीतिरन्तरे व्यथा
प्रवेशिता न सर्वथा

समरवीरनायकः
पुरोगतिः सदैककः

लोकजागृते रविः
अनयहननखरपविः

क्रान्तिशृङ्गनादनः
भ्रान्तिभङ्गसाधनः

श्रान्तिसङ्गमादनः
शान्तिरङ्गराधनः

नमामि धैर्यसंहितां
नमामि कार्यमग्नतां

चिदंशवह्निजागृतां
नमामि लोकमान्यतां

मिश्रकेदाररागः ।

Notes भगवदुक्ति० (l. 603) Ret. गीतारहस्य by Tilak.
भ्रुवनिवास० (l. 604) Ret. Arctic home in the Vedas by Tilak.
मृगयुग० (l. 605) Ret. Orion by Tilak.

६१

संस्कृतभाषाया महत्ता नायकेन प्रस्तुता (१-८-१९५६) ।

संस्कृतभाषा महिता भारतेषु चिरकालं
विश्ववन्दिताऽधीता रक्षितोन्नमितभालं

कालमुखे लोपमिताः
सम्राजो ह्यभिषिक्ताः
अन्तरिता नृपसत्ता
महाभारतं तथापि राष्ट्रजीवनाय बलं

राजनीतिचरितकथा
द्वेषकपटरणव्यथा
क्षणिकतावृता तथा
गीर्वाणं वाङ्मयं तु जनरञ्जनचिरविमलं

भारतेतिहासपटे
वीरपुरुषचरितपुटे
जीवनसरितश्च तटे
संस्कृतवाणीद्रविणं मारुतेऽपि शान्तजलं

विविधा जनताचाराः
रसनागदितोच्चाराः
तुङ्गमनोज्ञविचाराः
देवशारदाधृता हि; तद्भृतं पलं विपलं

भूतभविष्यत्सन्धि ६४०
ज्ञानामृतमहोदधि
जीवनहितशान्तिनिधि
वाणीयं श्रवणीयं संबिभर्ति ननु विपुलं

खंवावतींराग: ।

६२

समन्वयो भारतजीवनवैशिष्ट्यं इति निरूप्यते। स भूतवर्तमानभविष्याणां विधेयः इति विज्ञाप्यते। (१८-१२-१९५६)

जीवनरीतिः
भारतीयजननित्यसंगतिः

कला वाङ्मयं तत्त्वज्ञानं
धर्मकारणं मननचिन्तनं
वर्षसहस्रैर्मितं जीवनं
अपोहिता भीतिः

शान्तिरहिंसा विश्वप्रीतिः ६५०
विविधाचारेऽप्युदारा मतिः
काले प्राचीनेऽपि संततिः
यथा बुद्धनीतिः

जीवनमरणप्रश्नमालिका
निविडकानने सृता जीविका
यत्नैः प्रज्वाल्यते दीपिका
चिरं चरतु दीप्तिः

नवे जीवने विज्ञानमये
प्रविशामो वयमिंहृमनामये
आकाङ्क्षां धारयाम विजये
नवासा अर्थातिः

भवत्सदिच्छाः सन्तु संगताः
अकण्टकः स्याच्छान्तेः पन्थाः
भविष्यति हि तन्येत सर्वथा
वर्तमानकीर्तिः

मियांमल्हाररागः ।

६३

लोकलंमतशासनस्य पथ्यं ध्येयं च गीयेते । (२८-३-१९५७)

लोकसंमतशासनं
स्वयं स्वीकृतं राज्यबन्धनं

बीजादुदितोऽङ्कुरः कोमलः
अद्यापि लघुः सुकुमारदलः
कालेन भवेत् तरुर्विशालः
क्रियतां बत संवर्धनं

देशप्रगतेरिदं साधनं
तेनैव च सातत्यगोपनं
द्वयोरवश्यं भव्यं मिलनं
तथैव भूतेरर्जनं

नवेन मान्यं साधु पुराणं
पुराणसंमतनवं हि शरणं
अज्ञजने ज्ञानसूर्यकिरणं
प्रवेश्य तेषां विनयनं

वयं न फलभोक्तारो नूनं
प्रविधेयं त्वालवालखननं
पुत्रपौत्रगणजगज्जीवनं
भवेच्छ्रमैर्नो नन्दनं

रचयाम महाशिल्पनिवसनं
भाविकालवातालिरोधनं
कार्यमायुषो भवतु मण्डनं
विन्दत नित्यं वन्दनं

रामकलीरागः ।

६४

लोकशासने अधिकारनियुक्तसेवकैरेवं वर्तितव्यम् । (५-४-१९५८)

जनसहकाय राज्ययन्त्रणा
लोकशासनी मनोधारणा

प्रगतिसंक्रमणमार्गे निपुणाः
अधिकारिगणाः कृतिपरायणाः
सत्यभासिमन्त्रणाः

निःपक्षत्वे न कार्यनाशः
मतिर्निश्चिता कृतेः प्रकाशः
न कदाप्यवधीरणा

जागरूकता व्यवस्था तथा
उत्साहिमतिः शीलिना पथा
वाणी जनतोषणा

जनैरभिमता प्रगतिः सुकरा
कैवलमाज्ञापिता दुष्करा
सर्वदेयमीक्षणा

अनुपगम्यता नात्र सद्गुणः
न दृढनिश्चयस्तथा ह्यवगुणः
स्वतन्त्रता प्रेरणा

सोहनीरागः ।

६५

किं जीवनं नाम (१५-८-१९५८) ?

वद सत्यं जीवने
शाश्वतशङ्का संसृतिसदने
निरसनं कुतो वने निर्जने

प्रतिवचः सदा कालाधीनं
यदुचितं पुरा नाद्य शोभनं
नवानुभूतिर्नवविज्ञाने
साध्यं न नवं नवे साधने

सृतं पुराणं संस्कृतिशिखरं
शस्त्रबलं भौतिकं नच वरं
बहवो वादाः संभृते घने
नैको मान्यस्तद्विभाजने

दण्डैर्हि जना वोद्धरणीयाः
धर्मस्य भये वा संधार्याः
विलोकये न हितं तन्मनने
नोभयमुचितं ध्येयसाधने

लोकशासनं समाजवादः
मधुरोऽसौ शब्दानां नादः
किं तु हितं स्यात् व्यक्तिविकसने
नोत्तरं सुखं नित्यचिन्तने

कृतिः कृतिः पुनरेव कृतिः सा
विना विश्रमं निरलसमनसा
विना फलेन हि कार्यमन्थने
आत्मानुभवो निदिध्यासने

गुणकलीरागः ।

६६

समन्वयो भारतविशेषः । (२/५९)

संवादिता प्रकृतिहिता
समन्वये वयमिह महिताः

इतिहासोऽसौ विस्मयावहः ७३०
तत्त्वान्वेषकविद्वन्निवहः
वीरचेतसां प्रबलोत्साहः
उदारसंस्कृतिमहाप्रवाहः
प्रगतेः संमुखता

संस्कृतभाषा रुचिरशारदा
न्यायविवेचनचतुरसंपदा
भारतीयजनसुस्थिरबन्धा
अक्षरजयिनी महोपनिषदा
तयैव भारतता

ज्ञानाद् रूढिर्बत बलीयसी
कथं संमता ततः श्रेयसी
कर्मकाण्डरतमहाशेमुषी
तथापि संस्कृतिरियं तस्थुषी
भुवने धुरीणता

नवागतानां भिन्नजनानां
जाता माता धर्मविधानां
कथं नवानां विज्ञानानां
विमुखी भूमिर्वापिन्नानां
सुप्ता जागृतता

दमयतु पुनरपि भूमेरोजः
नमयतु हृदयं प्रोत्थानरजः
रमयतु भुवनं प्रगमनध्वजः
गमयतु वक्षसि विजयनस्रजः
जीवनसार्थकता

पूरियाधनाश्रीरागः । शेमुषी बुद्धिः । तस्थुषी शश्वत्स्थायिनी ।

६७

संयुक्तराष्ट्रसभाधिवेशने (३-१०-१९६०)

संयुतराष्ट्रसभा
दलितभुवामाधाररविभा
घनतिमिरेऽसौ विशदनभाः

शान्तिरवेराभा
जगति नायकाः समितप्रतिभाः
वसुधोद्धरणे कोलसंनिभाः

शस्त्रनिवहगर्भा
लघुदेशा भुवि सन्तु न शलभाः
तेषां रक्षाऽस्त्वतिसुलभा

नीतिर्हृतदम्भा
बुद्धिसागरो यदि लवणाम्भाः
मधुरजीवनाः कुतोऽत्र कुम्भाः

या समतास्तम्भा
वृक्षैस्तत्र समाः स्युर्दर्भाः
सुखे समे ते कुब्जा रम्भा

नैत उपालम्भाः ७७०
स्युर्नवजीवनरचनारम्भाः
भुवि विराजतां शमशुभशोभा

जगत्पुरुषर्षभाः
विरमन्तु रणाः कालविजृम्भाः
मा भूदवनी रुधिरकुसुम्भा

चन्द्रकौंससरागः । कोलः वराहः । या संयुतराष्ट्रसभा समतां आधारस्तम्भं मन्यते तत्र तस्यां लघुगुरुराष्ट्रानां समानता अस्तु वृक्षाणां दर्भाणाँ इव कुब्जाया रम्भाया इव वा । समानता न गुणेषु किं तु जीवनाधिकारेषु ।

६८

देशोत्कर्षाथ नियोजनपूर्वं उद्यमनमेंव श्रेयः (८-।६० ८।६१ ६।६२)

संपद उत्पादन उद्यमनं
राष्ट्रविभूतेरिदं निदानं
नियोजनं ननु तत्र साधनं

अर्जनवृद्धिर्वर्षे वर्षे
अधिकान्नधनं लभ्यतां कृषेः ७८०
शक्तीन्धनयन्त्रायोनिर्मितिरस्त्यधिका प्रतिदिनं

मनुजबलानामुचितयोजने
विभवविषमतामूलनिरसने
अर्थबलविभाजनसमतायै नवरथ्याविरचनं

कुशलनरैर्ननु नवनिर्माणं
यदि सर्वंकषतन्त्रशिक्षणं
यन्त्रनिर्मितिर्नरैः; न यन्त्रैर्मानवसंजीवनं

नियोजने संभवति न विरतिः
निरन्तरा स्याद् वितता प्रगतिः
जनताहितसंवर्धने न वा यत्नानां खण्डनं ७९०

स्वजनैर्भाग्यं स्वयं विधेयं
परावलम्बनमहितं हेयं
भौतिकसंपद्वैपुल्ये सति संस्कृतिसंगोपनं

छायानटरागः ।

Notes ; संपदः उत्पादने उद्यमनं = Industry in the production of wealth
नियोजनं = Planning
शक्ति-इन्धन-यन्त्र-अयः—निर्मिति = Production of steel by machines using power as fuel.
अर्थवल–विभाजनसमता = equality in the distribution of economic power.

६९

सुरक्षासमित्यां (Security Council)(१०-११-१९६१)

समरदलितभुवनं
सहजीवनमिह दुःसहभवनं

सहकार्ये यायाद्दतुचक्रं
शान्तिपथे पततु पदमवक्रं
नाश्रुभिरनुकरवाम हि नक्रं
सुमनसैव यतनं

सहस्रसंवत्सरानुदानं ८००
कालमुखे तिष्ठति प्रतिदिनं
प्राग् वदनपिधानाद् विमोचनं
मा भूयादशनं

शस्त्रबलानां यदि परिहरणं
वृतं तथा भवतादाचरणं
न भवद्भिः स्यान्ननु संहरणं
जगतामुद्ध्वसनं

रणभीतेर्यदि न स्यान्मुक्तिः
भवेन्नराणां विरुचिर्भुक्तिः
तर्हि लभ्यतां भवदभयोक्तिः
नान्यन्निवेदनं

नाहं विद्वान् परिषद्यस्यां
स्खलितोऽपि तथा क्वचनाहं स्यां
निराकुरुत भो भुवनसमस्यां
देयमिदं दानं

ललतरागः। कालमुखे सहस्रावधिसंवत्सराणां अनुदानं संस्कृतिः वसति। यदि कालो वदनं पिधास्यति सर्वमेव नश्येत्। वदनपिधानात् पूर्वमेत्र विमोचनं भवतु संस्कृतेः नरजातेश्च कालमुखात्।

७०

आगते परचक्रे— (९।६२)

परचक्राभिगमेन बान्धवाः सहसा जागरिताः
बान्धवाः स्वप्ने किं निरताः

पारतन्त्र्यकर्दमादुध्दृता
त्यागाद्विजितेयं स्वतन्त्रता,
पुनः शिथिलता यदि पुरस्कृता कुतः कन्धरोन्नता

रिपुणा सीमा समुल्लङ्घिता
हिमनगराजी रणनिनादिता
यशोगर्जिता गर्ववर्जिता दुन्दुभयोऽप्याहताः

अहिंसया ननु किं विषण्णता
स्थिता वयस्याः ! इयं संभृता
अहिंसाकथा भवत्यन्यथा सर्वथा न विदिता

रणे मतिर्नास्माभिर्निहिता
तथापि संरक्षणे सज्जता
मता निश्चिता जना उत्थिता गलिताऽनुत्साहिता

पूर्वपराक्रमकृतिः स्यात् स्मृता
तथा मातृभूरियं वन्दिता
विजयः पन्थाः विजयग्रन्थाः सन्तु च संपादिताः

जीवनपुरीरागः ।

७१

शत्रुसार्धं कृते युद्धे विजयो नागर-जन-उद्यमेनैव (४-११-१९६२)

कार्यशक्तितः प्रगतेः पन्था उज्ज्वलितः सर्वदा
यतोऽसौ शक्तिरेव वरदा

उद्यम—कृषि—वर्धनं सत्वरं
शक्तियोजने सफलं सुकरं
विना तया सकलापि कर्तृता नूनं विफलागदा
अपथ्या व्याधिभरानपनुदा

विद्युच्छक्तिर्निर्मातव्या
अस्मिन् राष्ट्रे प्रभूतोदया ८४०
तयाधिगतया दशा जनानां न सा विपन्ना कदा
जीवनं निभृतं स्यात् संपदा

अणुशक्तिरियं परिनिष्पाद्या
उत्पादनकार्ये च नियोज्या
निर्धारितचेतसा विना नच समियाच्चञ्चलपदा
श्रीरियं विपुला निर्गतमदा

नागरिकाणां जीवनयात्रा
समरभरेऽपि च हिता विधात्रा
अतः संततं कार्यमविरतं कर्मकारिभिर्यदा
तदैव हि बलवद्राष्ट्रं सदा ८५०

सीमादेशे सर्वसैनिकाः
युष्मदुद्यमजसाह्य उत्सुकाः
मा भूत् तेषां जनाः! निराशा कृतिर्भवतु कीर्तिदा
अस्यतामरातिमूर्धनि गदा

शुद्धकल्याणरागः ।

७२

प्रगतिपथे भारताः (४।६३)

प्रगतिपथे नवभारताः
शान्तिरताः

महात्मनो नेतृत्वे नियतैः
सत्याग्रहसाधनानुरक्तैः
अहिंसया समरेऽपि निष्ठितैः
परसत्ता हारिता

इदं विशालं लोकशासनं
आचारविचारोच्चारधनं
उपभोग्यमितो विनिर्बन्धनं
दैवतं हि जनता

मत-पथ-पूजा-धर्म-समत्वं
उच्चावचतायां नास्तित्वं
समानावसरसंभवतत्त्वं
रमतां बान्धवता

इतिहासं ज्ञात्वा प्राचीनं
उपयुज्य तथा नवविज्ञानं
दारिद्र्याद् विभवं प्रति यानं
स्थिता ध्येयगीता

नियोजनभरैर्भूमिविकासः
अपक्षतानीतौ च निवासः
परदेशैः स्यान्मैत्रविलासः
एष जगति पन्थाः

दुरितैः सर्वैरितो विगम्यं
नाक्रमणैरपि विश्वासोऽयं
च्युतो; मानसं सदा निर्भयं
यशःपथे क्रान्ताः

मारवारागः ।

७३

नायकस्य प्रमुखभूमिका विश्वशान्तिदूतः ।

शान्तिदूतविहिता चरिता
नीतिसंहिता महिता

अस्त्रशस्त्रसंचयानिमग्ना
राष्ट्रान्तरकृतकलहविलग्ना
स्वभूतिधन्या न कामनाऽन्या कदा मनोविनिहिता

अशनवसनसदनादि यथेष्टं
प्रथमोत्पाद्यं ध्येयं स्पष्टं
न शस्त्रभाषा न वाभिलाषा हृदयेन कदा वृता

अन्यभुवो नाभिभवः सह्यः
अस्मद्भूमेर्नान्यः कार्यः
विश्वबन्धुता चेतसि निभृता मता पृथिव्यां हिता

रिपुणा प्रहृते मनःसंयमः
प्रकाशितो नो विवेकोद्गमः
न प्रतिवचनं महायोधनं न वा निराशा स्मृता

निर्भयता प्रतिराष्ट्रजीवने
पुरस्कृता सा राष्ट्रकुलजने
न कृतोपेक्षा न धृतापेक्षा स्तुतिनिन्दा नादृताः

पृथग्वृन्दता न संमानिता
अपक्षता निःशस्त्रा रचिता
रीतिरहिंसा मनोलालसा सदैवमाविष्कृता

गौडसारंगरागः ।

७४

समाजवादे नियोजनरूपं (२५-५-१९६४)।

समाजवादे स्वरूपभङ्गाः
अधस्तलचरी तात्त्विकगङ्गा
उपरिचञ्चला विमततरङ्गाः

उत्पादनमधिकं कृषिविषयं
उद्योगक्षेत्रेऽपि तदेवं
व्यक्तिविकसनं सुतरां ध्येयं
धर्मसंभूतिः स्यादुत्तुङ्गा

विज्ञानकृता यदि सहायता
दूरविसृज्या रूढिप्रियता
स्वावलम्बिनी भारतजनता ६१०
भवतु मनोहरजीवनरङ्गा

नास्माकमियं प्रगतिर्मन्दा
बहवो भूमौ व्यर्थविवादा
यशसामागामिनां निनादा
कमलानन्दा गुञ्जद्भृङ्गाः

नवीनदृष्टिः सा स्वीकार्या
अज्ञाननिशा परिसंहार्या
कार्यनिरतवृत्तिर्निर्धार्या
गिरय इमे ननु दुर्गमशृङ्गाः

उज्ज्वलभूतो नित्यसहायः ६२०
वर्तमान इह बलेन धुर्यः
सन्तु भविष्यति वरयशःश्रियः
न रुन्धन्तु नः कुतोऽनुषङ्गाः

गौडमल्हाररागः ।

७५

यदि नायकेन निजनिर्वाणं पूर्वज्ञातं स्यात् तर्हि जीवनान्त्यदिने (२७।५।६४) तत्प्रार्थनं एतदभविष्यत् ननु ?

नमनं ते चरणे, मातः
तनुपतनमिदं पीडाहरणे

स्वतन्त्रमूर्तिस्त्ते बिलोकिता
जनताप्रेम्णा त्वं संगदिता
कतिदा कारा तथा स्वीकृता
न विषादो मरणे

मूर्धा ते भुवने विराजते
कलङ्कजातं परिनिरस्यते
स्वतन्त्रतादीपो विभासते
यामि चिताभरणे

अद्यापि हि ते सुता निर्धनाः
जीवन्ति यतोऽज्ञानबन्धनाः
विज्ञानेन्धनरचिता ज्वलनाः
सदैव जागरणे

सेवायां ते स्थिता लालसा
श्रान्ता दुर्बलतनुर्निरलसा
मनसा न धृता परविकला सा
निपतति कालरणे

तव गर्भगृहे पुनरपि जननं
त्वयैव पुनरपि भवतु लालनं
मयापि सेवाशेषविधानं
साक्षी त्वं तरणे

शिवमतभैरवरागः ।

उपसंहार :

b. 22. 6. 1915

Born in Maharashtra, Shri Velankar is a citizen of All India. He has not only resided in almost all the states in India but has endeavoured to bring about a synthesis of all cultural angles through his favourite medium—Sanskrit. The present book is Unique since it describes contemporary world-thinking with its ramifications through the eyes and ideas of great International figure Shri Jawaharlal Nehru. जवाहरचिन्तनम् affords glimpses of International thought and Indian culture. It also amply demonstrates the command of the Sanskrit language over any topic ancient or modern, pedantic or political, seientific or social, cultural or commercial. These lyrics will make history in Sanskrit literature old and new. The book is indispensable for any bookshelf.

Shri Velankar was a student of Sanskrit at the University of Bombay and stood first at the M. A. examination in 1937 winning several prizes, scholarships and fellowship in his career including the Zala Vedanta Prize.

